

ARDAHAN'IN ÇILDİR İLÇESİNDEKİ SUHARA KÖYÜ CAMİİ'NE AİT ARŞİV BELGELERİ

ARCHIVAL DOCUMENTS RELATING TO SUHARA WILLAGE MOSQUE IN ÇILDİR DISTRICT OF ARDAHAN

Özlem ORAL PATACI

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, ozlemoral@ardahan.edu.tr

Öz

Ardahan'daki tarihi camilerle ilgili yaptığımız araştırmalar sırasında Çıldır ilçesi Suhara Köyü (Yakınsu Köyü)'nde yer alan tarihi camiye ait, Osmanlı dönemi ve Çarlık Rusya idaresindeki döneme tarihlenen Osmanlıca belgelere ulaşılmıştır. Bugüne kadar yayımlanmamış olan bu belgeler, yapının geçmişi, inşa süreçleri gibi konulara ışık tutarak sanat tarihi araştırmalarını doğrudan ilgilendirmektedir. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde Kanberzade Camii adıyla kayıtlı olan söz konusu cami bu adı, Çıldır'da Kanberzadeler olarak tanınmış aileden almaktadır. Diğer taraftan bu belgeler bir dönem Osmanlı'nın eyaleti konumundaki Çıldır'ın idari yapısı, nüfusu, toplumsal yapısı ve ortak sosyal yaşamı hakkında sağladığı ipuçlarıyla da kıymetli tarihi belge niteliğindedirler. Bu makalede söz konusu belgelerin transliterasyonu yapılarak yayımlanmakta, içerikleri hakkında bilgi verilmekte, bu belgelerin Anadolu'daki bir kasaba caminin tarihine ışık tutması bağlamında taşıdığı öneme dikkat çekilmektedir.

Abstract

During the researches we conducted on the historic mosques in Ardahan, we reached Ottoman documents, dating to the Ottoman period and the period of Czarist Russian rule, which are related to the historical mosque, located in Suhara Willage of Çıldır district. These documents, which have not been published until now, concern the studies in art history by shedding light on topics such as the history and construction processes of the building. Thus, this mosque, which is registered in the Ottoman archives with the name Kanberzade Mosque, is named after the family known as Kanberzadeler in Çıldır. On the other hand, these documents are valuable historical documents with the clues provided by Çıldır, a province in the Ottoman state, regarding the administrative structure, population, social structure and common social life. In this article these documents are published by means of transliteration, while information about their content and the importance they carried in the context of the ways in which they provide an insight into the history of a town mosque in Anatolia are given.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 16 Şubat 2018
Kabul edildiği tarih: 10 Mayıs 2018
Yayınlanma tarihi: 27 Haziran 2018

Article Info

Date submitted: 16 February 2018
Date accepted: 10 May 2018
Date published: 27 June 2018

Anahtar sözcükler

Ardahan; Çıldır; Suhara Köyü Camii; Sanat Tarihi; Arşiv Belgeleri

Keywords

Ardahan; Çıldır District; Suhara Willage Mosque; Art History; Archival Documents

DOI: 10.33171/dtcjournal.2018.58.1.37

Giriş

Çıldır, *Amasya Antlaşması* (1535) ile Osmanlı topraklarına katılarak Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak örgütlenmiştir. 1578'de Gürcistan'ın kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasıyla merkezi Ahıska olmak üzere *Çıldır Eyaleti* kurulmuştur. Oltu, Ardahan-ı Büzürk, Hartus, Ardanuç, Hacrek, Postuhu, Mahcil, Acere, Penek, Ahılkelek, Livana, Şavşad ve Pettegerek olmak üzere on üç sancaktan oluşan eyalet, *İstanbul Antlaşması* (1590) ile en geniş sınırlara ulaşmıştır. 1621'de ise, Erzurum'da ayaklanan Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum ve Çıldır Eyaleti'ni alarak buradaki yeniçerileri kovduğunu öğreniyoruz (Tuğlacı 87-88; Ababay 77-94). İran ile imzalanan *Kasr-ı Şirin Antlaşması'nda* (1639) Çıldır'ın statüsünde bir değişiklik olmamıştır. 1699'dan sonra Rusların güney Kafkasya kavimleriyle ilgilenmesi nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun vassalları bulunan

Gürcü prensliklerinin Rusya'ya karşı kaymalarını önlemek amacıyla Çıldır valilerine yeni yetkiler verilmiş¹; ve eyalet gittikçe artan bir önem kazanmıştır. Rusların bir yandan Karadeniz kıyılarından diğer yandan da İran Azerbaycanı üzerinden ilerlemeleri ve Hristiyan Gürcülerin Rus egemenliğini kabul etmeleri üzerine Çıldır bir kısıkaç içine alınmıştır. Akabinde, 1829 yılı Osmanlı-Rus savaşı sonucunda imzalanan *Edirne Antlaşması* ile Çıldır Eyaleti, Ahıska, Poti ve Anapa ile birlikte Rusya'ya bırakılmıştır. Bu antlaşmadan sonra Erzurum Vilayeti'ne bağlı ve merkezi Oltu olmak üzere Çıldır Sancağı şeklinde organize edilmiştir. Vilâyet-i Umumiye Nizamnamesi (1867)'ine göre Çıldır Sancağı, Erzurum iline bağlı; Oltu, Ardahan, Ardanoç ilçeleri ile 7 bucak ve 595 köyden oluşan 6 bini Hristiyan toplam 105 bin nüfusluydu. Sancağa adını veren Ardahan ilçesine bağlı olan Çıldır bucağı ise 10 bin Müslüman nüfustan oluşuyordu. 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda, önce *Ayestefanos Antlaşması* sonra da *Berlin Konferansı* kararları ile Çıldır sancağı Rusya'ya bırakılmıştır. *Brest-Litovsk Antlaşması* (1918) gereğince Çıldır, Osmanlı'ya geri verilmesine karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun *Mondros Mütarekesi*'ni kabul etmek zorunda kalması üzerine 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kalmasıyla Çıldır da boşaltılmıştır. Bu tarihten itibaren yerli Türk halkı yeniden örgütlenerek Kars'ta, *Güneybatı Kafkas Şuralar Cumhuriyeti* adı ile bağımsız bir devlet kurmuş ancak bu devlet İngilizler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Milli Ordu'nun kurulmasıyla (1920), bölge ele geçirilinceye kadar yerli halk, Gürcü ve Ermeni saldırılarına karşı kendini savunmuştur. 1918'de Rusya'da Çarlık rejiminin yıkılmasıyla ardından kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile yeni Türkiye Cumhuriyeti arasında *Moskova Antlaşması* (1921) imzalanmış ve Çıldır'ın kuzey ve kuzeydoğu sınırları kesin olarak belirlenerek bölge, anavatana bağlanmıştır. Aynı yıl Çıldır, T.B.M.M tarafından ilçe statüsüne dönüştürülerek Kars iline bağlanmıştır. Bugün ise, 1992 yılında il statüsü kazanan Ardahan'a bağlı bir ilçe durumundadır.

Gürcistan ile 66 km, Ermenistan ile 15 km sınır uzunluğuna sahip olan Çıldır'a bağlı otuz beşten fazla köy yerleşimi bulunmaktadır. *Çıldır Gölü* (120 km²) ve *Aktaş Gölü* (27 km²)'nün yer aldığı ve *Kura* ile *Karasu* nehirlerinin geçtiği Çıldır ilçesinin bugünkü yüzölçümü 1162 km²'dir. Çıldır'ın bugünkü nüfusunun önemli

¹ Çıldır Eyaleti valileri, sınır valileri yetkileri yanında, Gürcistan'daki yerli prensliklerden Dadyan, Açıkbaş, Görül ve Abaza prenslikleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, sınır anlaşmazlıklarında yargıçlık yapmak, prensliklere yeni prensleri atamak, bunların Osmanlı devletine ödemeleri gereken haraç vergileri toplayarak İstanbul'a göndermekle görevliydi. (Tuğlacı 87-88).

bir kısmını *Terekemeler*² (*Karapapak*) oluşturmaktadır. Çıldır, Terekemelerin en yoğun olarak yaşadıkları yerlerdendir. Makalemizde konu edilen Suhara Köyü'nün de neredeyse tamamı Terekemelerden oluşmaktadır.

Çıldır'da Türk-İslam dönemine ait çok sayıda mimari yapının var olduğunu öğrenmekteyiz. Ancak, tarihi süreçte, savaşların ve insan faktörünün yarattığı yıkımlarla Türk-İslam dönemi yapılarının önemli ölçüde tahrip olduğu anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Özdemiroğlu Osman Paşa'ya ait Çıldır kışlağı, Ermeni çetelerce saldırıya uğrayarak yakılan yapılar arasında belirtilen Çıldır merkezindeki cami ve Çıldır ile Kars arasında Hassa mimarbaşı Musa Ağa'nın teklifi ile mimar Nuh'a 1786 yılında yaptırılan kale bunlardan sadece bir kaçıdır (Refik 31; Ababay 152). 1867'lerde Çıldır Sancağı sınırları içinde 240 cami ve mescit, 1 medrese, 1 rüşdiye, Türkler için 49 ilkokul, Hıristiyanlar için 13 ilkokul ve 15 kilise, 5 hamam ve 564 işyeri bulunduğunu öğreniyoruz (Tuğlacı 88). H.1288/M.1871-72 *Erzurum Vilayet Salnamesi*'ne göre ise Çıldır Sancağı dahilindeki Çıldır Nahiyesi'nde 20 cami ve 5 İslami sıbyan mektebi kayda geçirilmiştir (*Erzurum Vilayeti Salnamesi* 150). **(Resim 1).**

² *Terekeme*, Oğuz Türkleri'ne mensup *Karapapaklar*'ın, İslamiyet'i kabul ettikten sonra aldıkları isimdir. Bu dönemden itibaren Arabistan ve Kafkasya'da, Müslüman Türkler için *terakime* ifadesi kullanılmıştır. Karapapaklar'ın kökeni, Batı Hunları'ndan olup, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkasya'ya oradan da Kür Irmağı civarına gelen *Borçalı* ve *Kazaklı* boylarına dayanmaktadır. Batı Hun İmparatorluğu ve ardından Göktürk Devleti hakimiyeti dönemlerinde *Derbent* ve *Kür* bölgelerinde batı uç akıncı gücünü oluşturmuşlardır. Tarihi süreçte, Borçalı Karapapakları'ndan bazılarının Hristiyanlığa geçtiği; Alp Arslan döneminde ise toplu halde tekrar İslamiyet'i benimsedikleri bilinmektedir. 1157'de Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla Terekemeler (Karapapaklar), 1225 yılına kadar *İldenizoğulları Atabeyliği*'ne bağlı olarak yaşamışlar; Moğol Dönemi'nde ise Harzemşahlar'la birlikte hareket etmişlerdir. 1391'de Timur'un Altınordu Devleti'yle mücadelesinde Timur'a karşı mücadele etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 15. yüzyılda, Kafkas eteklerinde, Gence, Revan ve Karabağ ovalarına kadarki geniş bir alanda yaşayan Terekemeler, komşuları olan Gürcüler'e sık sık yağma akınları düzenledikleri için İran Şahı tarafından bir dönem Horasan'a göç ettirilmişlerdir. 19. yüzyıla kadar, Osmanlı ve İran arasındaki çekişmenin ortasında kalan Terekemeler, Sünni ve Şii mezhep çatışmaları nedeniyle ikiye ayrılmışlar; siyah börk takan Sünni Terekemeler Karapapak; kırmızı sarık takarak Şii mezhebini seçenler ise Kızılbaş olarak adlandırılmıştır. İran ve Rusya arasında imzalanan *Türkmençayı Antlaşması* (1824) ile Türkiye'ye ve İran'a göç eden Terekemeler; *Gazi Molla*, ardından diğer Kafkas halklarla birlikte 25 yıl olmak üzere *Şeyh Samil* liderliğinde ve 93 Harbi'nde *Mehrali Ali Bey* önderliğinde Rusya'ya karşı, destanlaşan kahramanca mücadeleler vermişlerdir. Terekemeler daha çok, Ahıska bölgesine dahil yerleşmelerden olan Ahılkelek'de yaşıyorlardı. Edirne Antlaşması (1829) ile buradan sürülmüşler; Ahıska'lılar gibi Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Kars ve Ahıska yerlileri arasında genellikle bu topluluğun göçerlerine Terekeme, yerleşik olanlarına ise Karapapak denilmiştir. 93 Harbi yenilgisi sonrasında imzalanan *Berlin Antlaşması* (1878) ile Kars ve Ardahan'ın Çarlık Rusyası'nın eline geçmesiyle buralardaki kalabalık Terekeme nüfus da Rus hakimiyetinde kalmıştır. Günümüzde, Kars'ta ve Ardahan'ın Çıldır ilçesinde oldukça kalabalık bir Terekeme nüfusu yaşamaktadır. Dilleri Oğuz Türkçesi'ne girmektedir; ve Azerbaycan Türk lehçesi ile benzeşmektedir. Bkz. (Taş 15-33; Çınar, 102-103; Arslan 15-17).

چلد رستخانی										
اسامی قضا و نواحی	مکاتیب		کتاب	مدرسه	مکتب	مکتب	مکتب	مکتب	مکتب	مکتب
	کتاب	مکتب								
اولتی قضا سی	۰۲	۰۵	۰۵	۰۵	۰۵	۰۲	۰۵	۱۵۰	۱۸۸۴	
نامروان ناحیه سی	۰۴	۱۲	۰۴	۲۰	۲۰	۰۱	۰۰	۰۰	۱۵۹۱	
طاوس کونناحیه سی	۰۰	۱۲	۰۰	۱۰	۱۸	۰۰	۰۰	۰۰	۰۸۸۴	
پنک ناحیه سی	۰۰	۱۵	۰۱	۲۰	۲۱	۰۰	۰۰	۰۰	۱۲۴۸	
کوله ناحیه سی	۰۰	۰۸	۰۰	۰۵	۰۶	۰۰	۰۰	۰۰	۰۸۷۱	
بوسخو ناحیه سی	۰۰	۰۷	۰۰	۱۵	۱۲	۰۰	۰۱	۲۰	۰۹۴۸	
چلد ر ناحیه سی	۰۰	۰۵	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۶۰۰	
اردنوج ناحیه سی	۰۴	۲۲	۰۴	۲۰	۲۵	۰۱	۰۲	۱۱۰	۱۸۸۴	
شاوشیت ناحیه سی	۰۲	۱۷	۰۵	۵۰	۴۱	۰۰	۰۰	۰۰	۱۷۶۰	
اردیمان قضا سی	۰۰	۲۰	۰۰	۱۰۰	۵۹	۰۱	۰۲	۱۵۰	۲۰۰۷	
یکون	۱۴	۱۵۵	۱۹	۲۱۰	۲۱۵	۰۵	۱۲	۴۹۶	۱۲۴۲۴	

Resim 1: Erzurum Vilâyet Salnamesi, 155. sayfa, H. 1288/M. 1871-1872
(Milli Kütüphane Mikrofilm Şubesi).

Bugün Çıldır ilçesi sınırları içinde; *Gölbelen/Urta Köyü Camii*, *Kayabeyi/Yerli Çayıs Köyü Camii* ve *Suhara Köyü* (Yakınsu Köyü/Aşık Şenlik Mahallesi) Camii olmak üzere üç tarihi cami yanında, kaleler ve gözetleme kuleleri³, köprü, sivil mimari yapıları, heykel biçimli mezar taşları ve yazılı taş eserlere rastlanmaktadır⁴.

1. Suhara Köyü Camii Hakkında Bilinenler

Cami, Çıldır'ın *Suhara*⁵ Köyü (bugünkü adıyla Yakınsu Köyü) *Aşık Şenlik*⁶ Mahallesi'nde yer almaktadır (**Resim 2**).

Resim 2: Çıldır, Suhara Köyü Camii genel görünüş (Özlem ORAL PATACI).

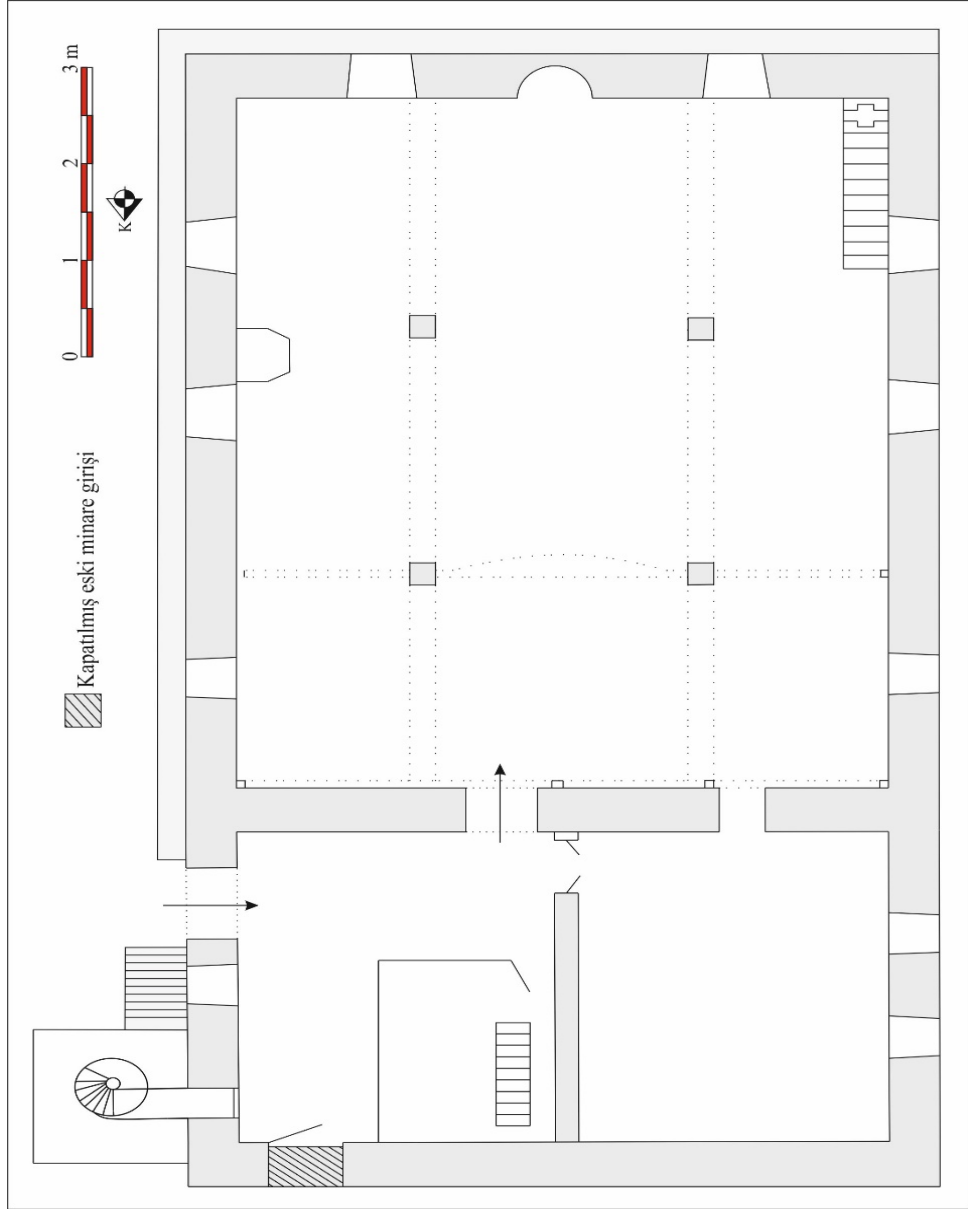
³ Ardahan'daki kale ve kuleler hakkında bkz. (Pataci, 2015); (Pataci, 2016); (Pataci – Oral Pataci, 2016).

⁴ Çıldır ilçesindeki tarihi ve kültür varlıklarını monografik olarak ele alan tek yayın Hamza Gündoğdu'nun, *Tarihi Kalıntıları İle Çıldır* kitabıdır. Kitapta, Çıldır'ın kısa tarihçesinin ardından, ilçedeki prehistorik döneme ait 10 yerleşime, 5 kale ve kule yapısına, 19 kiliseye, 2 köprüye, 1 camiye, 6 sivil mimari yapısına, köy yerleşimlerindeki bazı mezar taşlarına, çeşitli heykel, figürlü ve yazılı taş esere yer verilmiştir. Kitapta ayrıca, Oltu'daki Arslan Paşa Külliyesi, Doğubeyazıt'taki İshak Paşa Sarayı da konu edilmiştir. Bkz. (Gündoğdu 2001). Aynı yazarın Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan kitabında ise Çıldır'daki kiliseler, Hristiyan yapıları, sivil mimari örneklerine ve Suhara Köyü mezarlığı hakkında bilgilere yer vermiştir. Bkz. (Gündoğdu 2000).

⁵ Köyün yerli halkından edindiğimiz bilgiye göre, Suhara adı köye, suyun bol olması nedeniyle “su çiftliği” anlamında verilmiştir.

⁶ Oğuzlar'ın Terekeme boylarından olan ve 19. yüzyıl aşık şiirinin Doğu Anadolu'daki usta temsilcisi olan Aşık Şenlik (1850-1913)'in bu köyde doğup büyümüş olması nedeniyle mahalleye bu ad verilmiştir. Kafkaslardan Anadolu'ya aktarılan kültürün taşıyıcılığını yapmış olan Aşık Şenlik, Çarlık Rusya hakimiyeti döneminde yazıp söylediği destan ve koçaklamaları ile işgal altındaki halkın milli ve manevi duygularının, mücadele ruhunun canlı kalmasını sağlayarak birlik ve beraberliği örgütleyen bir lider de olmuştur. Aşık Şenlik hk. (Gökşen 118-135; Alptekin, 1989; Arslan 122-123).

Tarihi süreçteki savaşların ve insan faktörünün yarattığı yıkımlara direnerek günümüze ulaşmış Çıldır'daki nadir tarihi yapılardandır. Ardahan İl Müftülüğü'nde 1905 tarihi ile kayıtlı olan camiye ait herhangi bir tarih kitabesi yoktur. Kâgir yapının kütle kompozisyonunu, kuzey güney doğrultudaki 10.92m x 13.34 m ölçülerinde dikdörtgen plânlı ibadet mekânı ile bu mekâna kuzey duvarda bitişen doğu batı uzantılı 10.91 m x 5.99 m ölçülerindeki dikdörtgen plânlı medrese oluşturmaktadır (**Şekil 1**).

Şekil 1: Çıldır, Suhara Köyü Camii zemin kat plânı (Özlem ORAL PATACI).

Yapının duvarları düzgün kesme bazalt taşlarla örülmüş; üst örtü içte ahşap tavan dışta ise oluklu saclarla kaplanmış kırma çatıdır. Harim, kare plânlı 4 ahşap ayağın ikişerli sıra halinde yerleştirilmesiyle mihrap ekseninde 3 sahna ayrılmıştır. Yapı bu haliyle ahşap direkli cami geleneğini yansıtmaktadır. Harimin kuzeyinde ahşap asma kat şeklindeki kadınlar mahfili 3 bölümlüdür; ve ahşap korkuluğunun orta kısmı harime doğru balkon şeklinde bir taşıntı yapmaktadır. Ahşap oyma süslemeleri ile dikkat çeken harim, 90'lı yılların sonunda yenilenerek duvarlar çinilerle kaplanmıştır. Köyün yerli halkının belirttiğine göre, eskiden camiye ait bir hazire de mevcuttu. Cami ile ilgili her hangi bir monografik yayın bulunmamakla birlikte, Ardahan ve Çıldır'daki kültür varlıklarını konu alan bugüne kadar yayımlanmış eserlerde de bu camiden bahsedilmemiştir⁷.

2. Suhara Köyü Camii'ni Konu Alan Arşiv Belgeleri

2.1. Suhara Köyü Camii'ni Konu Alan Osmanlı Dönemi Belgeleri

Ardahan'daki tarihi camiler hakkında yaptığımız araştırmalar kapsamında Suhara Köyü'nü ziyaretimizde, söz konusu camiye adını vermiş olan *Kanberzade* ailesinin⁸ on birinci kuşak torunu Necdet Kanbir Bey ile tanışma fırsatımız oldu. Necdet Bey, özel arşivinde özenle sakladığı berat/nişan, ferman ve arz türünden 3 belgeyi akademik çalışmalarımızda referans olarak kullanmamıza müsaade ederek yayımlamamıza imkân vermiştir. Bu nedenle kendisine teşekkürü bir borç biliyorum.

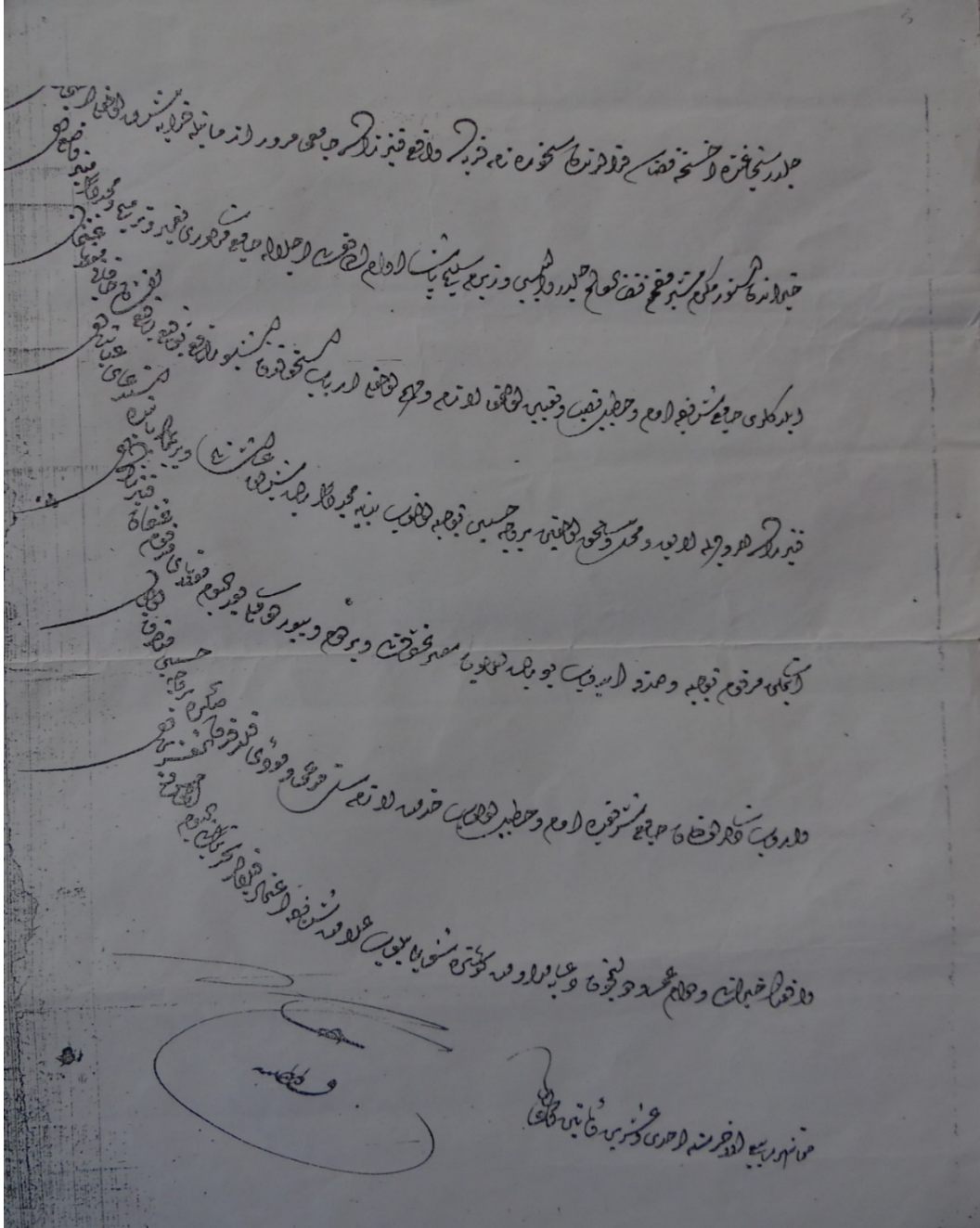
2.1.1. Berat/Nişan

Berat, Osmanlı diplomatığında Padişah tarafından bir memuriyete tayin, bir gelirden tahsis, bir şeyin kullanım hakkı, bir imtiyaz veya muafiyetin verildiğini gösteren ve padişahın tuğrasını taşıyan belgedir. Bir adı da *nişan* olan berat, ilk devirlerde, *biti* veya *misal* olarak adlandırılmıştır. Ferman ile benzer rükûnları olmasına karşın beratın ayırt edici bazı özellikleri vardır (Kütükoğlu 124).

⁷ Ardahan ve Çıldır'daki Türk mimarisi hakkında bkz. (Cantay, 1999); bkz. dpnt. 8.

⁸ Sırasıyla; Kanber, Mürsel, Osman, Mahmud, Mevlâna Osman Kanberzade, Ahmed Halife, Mehmed, Mustafa (imam), Mehmet Bey, Murat Bey ve Necdet Kanbir Bey olmak üzere.

M. 1806 tarihli ve Sultan III. Selim tuğralı bu beratta, Çıldır Suhara Köyü Kanberzade Köyü Cami-i Şerifi'nde *Mevlâna Osman Kanberzade*⁹ isimli kişiye imam ve hatip olarak tekrar görev verildiği bildirilmektedir (**Resim 3**).

Resim 3: Çıldır, Suhara Köyü-Kanberzade Camii'ne imam atanması ile ilgili berat (Necdet KANBİR arşivi, düzeltilmiş çeviri Özlem ORAL PATACI).

⁹ Necdet Kanbir Bey'in verdiği bilgiye göre, Mevlâna Osman Kanbir, Ahıska'da naiblik görevi yapmış bir kişidir. Alim ve şeyhler için hürmeten kullanılan *Mevlâna* lakabından da, Osman Kanberzade'nin bu yönüyle öne çıkmış bir kişilik olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. (Pakalın 499).

Transliterasyonu:

[Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü odur ki]¹⁰

Çıldır Sancağı'nda Ahîsha (اخشا) Kazası kuralarından Sehure (سخوره)¹¹ nam karyede vaki' Kanberzade Camii mürur-ı ezmanla harabe müşrif olmağla ashab-ı hayratdan *düstur-u mükerrem müşir-i müfahham*¹² nizamül-'alem Çıldır valisi vezirim Selim Paşa¹³ edâmallahu Te'ala iclalehû cami-i mezburu ta'mir ve termim ve müceddeden minber vaz' dahi eyledikleri cami-i şerife imam ve hatib nasb ve ta'yin olunmak lâzım ve mühim olmağla erbab-ı istihkakdan iş bu *rafi'-i tevki'-i refi'i's-şân-ı hâkânî*¹⁴ Mevlâna Osman Kanberzade her vechile lâyük ve mahall ve müstahak olmağın, ber-vech-i hasbi tevcih olunup, yedine müceddeden berat-ı şerif-i âlîşânım verilmek babında istida-i inayet dahi etmeğın merkuma tevcih ve sadaka edüb *bu berât-ı hümâyun-ı saadet makrunu verdim ve buyurdum ki*¹⁵: ba'del-yevm Mevlâna-yı merkûm Osman Kanberzade dahi varup şahid olunan cami-i şerifde imam ve hatib olup hidmet-i lâzimesini mer'i ve mü'edi kıldıktan sonra ber-vech-i hasbi mutasarrıf olub, vakfın? hayratı ve devam-ı ömr-ü devletim için du'aya müdavemet göstere şöyle bilüb alâmet-i şerife i'timad kılalar, tahriren fi'l yevmi'l-hamis ve işrin Konstantıniyye min şehr-i Rebi'ülahir sene ihda ve işrin ve mieteyn ve elf. (25 Nisan H. 1221/M. 1806)

2.1.2. Arz

Arz, Osmanlı'da genellikle devlet işleriyle ilgili bir mesele hakkında padişaha sözlü veya yazılı olarak bilgi sunma anlamına gelen diplomatika terimidir. Beylerbeyler, ümera ve kadılar padişaha ancak yazılı olarak arzda bulunabilirlerdi (Kütükoğlu, Arz 438-440).

¹⁰ "Nişân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmü odur ki" ibaresi, beratlarda en çok kullanılan başlangıç formülüdür. (Kütükoğlu 126).

¹¹ Türkçe bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır. Zira Türkçe kelimelerde *elif* (ل) okutucusu sonda tercih edilmez; yerine *hemze* (ه) kullanılır.

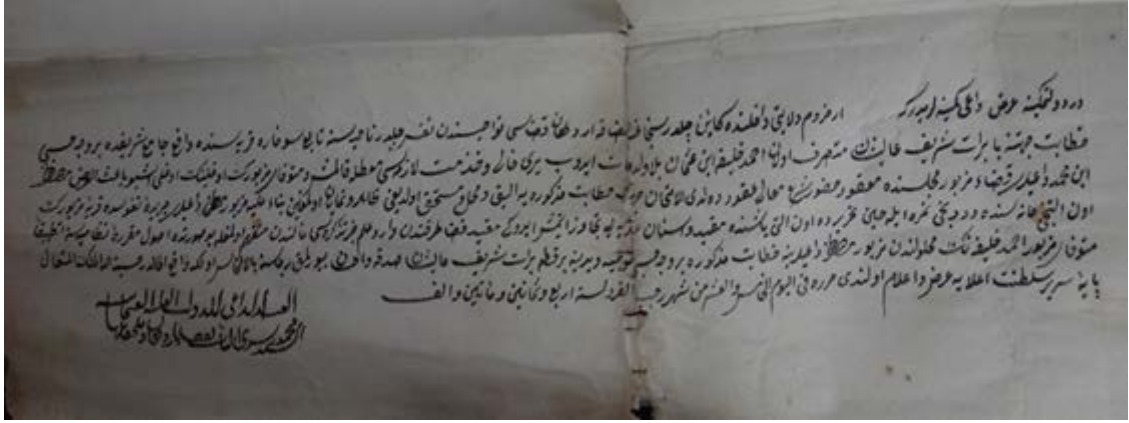
¹² "*Düstur-ı mükerrem, müşir-i müfahham*" tabiri vezir rütbesindeki beylerbeyi elkabıdır. Bkz. (Kütükoğlu 102).

¹³ 1829 yılına kadar Çıldır'da eyaletinde valilik yapmış olan Selim Paşa, halka zulüm yaptığı gerekçesiyle padişahın emri ile Erzurum Valisi Pehlivan İbrahim tarafından idam edilmiştir. Bkz. (Tuğlacı 88).

¹⁴ Nişan kelimesiyle başlayan beratlarda, beratın hamili için "*rafi'-i tevki'-i refi'i's-şân-ı hâkânî*" ifadesi kullanılmaktadır. Bkz. (Kütükoğlu 126).

¹⁵ Vazife beratlarında "*bu berât-ı hümâyun-ı saadet makrunu verdim ve buyurdum ki*" ibaresi ile nakil bölümü son bulmaktadır. Bkz. (Kütükoğlu 129).

M. 1867 tarihli bu arz belgesinde, Suhara Karyesi'ndeki cami-i şerifin hatibi olan Kanberzade ailesi soyundan *Ahmed Halife ibn Osman*'ın bilâ veled (çocuksuz) ölümü üzerine boş kalan hitabet görevinin kendisine tevcih edilmesini talep eden torunu *Mustafa ibn Mehmed*'in arzuhalinin merkeze arz edilmesini içermektedir. Belgenin altında, Ardahan Kazası naibi¹⁶ es-Seyyid Mehmed Rüşdi tarafından arz edildiğini gösteren imza yer almaktadır. (**Resim 4**)

Resim 4: Çıldır, Suhara Köyü-Kanberzade Camii'ne imam atanması ile ilgili arz belgesi (Necdet KANBİR arşivi, düzeltilmiş çeviri Özlem ORAL PATACI).

Transliterasyonu:

“Der-i devlet mekîne arz-ı dâi-i keminelidir ki Erzurum Vilâyeti dâhilinde kâin Çıldır Sancağı'na muzâf Ardahan Kazası nevahisinden nefsi-i Çıldır Nahiyesi'ne tâbi' Suhara Karyesi'nde vâki cami-i şerifde ber-vech-i hasbi hitabet cihetine bâ-berâtı şerif-i alişân mutasarrıf olan Ahmed Halife ibn Osman bilâ veled vefat edüb, yeri hâl ve hidmet-i lâzimesi mu'attala kalmış ve müteveffâ-ı mezburun oğlunun oğlu iş bu bâ'is'ül arz Mustafa ibn Mehmed daileri kaza-i mezbur meclisinde ma'kud ve huzur-ı şer'i me'ali ukudda lede'l imtihan cihet-i hitabet-i mezkûreye elyak ve mahall ve müstehakk olduğu zahir-i nümayan olmağın binâ'en aleyh mezbur Mustafa dâ'ileri ceride-i nüfusda karye-i mezburun on altıncı hanesinde dördüncü numra ile hin-i tahrirde on altı yaşında mukayyed ve esnân-ı askeriyye-i tecâvüz etmiş itdüğü mukayyid-i kaza tarafından vârid ilm-i haber tezkiresi me'alinden münfehîm olmağla bu suretde usul-i mukarrere-i izamiyesine tatbikan müteveffa-i mezbur Ahmed Halife'nin mahlûlünden mezbur Mustafa dâ'ilerine hitabet-i mezkûre ber-vech-i hasbi tevcih ve yedine bir kıta berta-ı şerif-i âli-şân

¹⁶ Naibler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimselerdi. Osmanlı adli teşkilâtında kadı yardımcısı ve vekili olan naib, kadı tarafından belirlenir; Anadolu veya Rumeli kazaskeri tarafından tasdik edilirdi. İstanbul'da naiblerin tayininde İstanbul kadısı yetkiliydi. (Avcı 312-313).

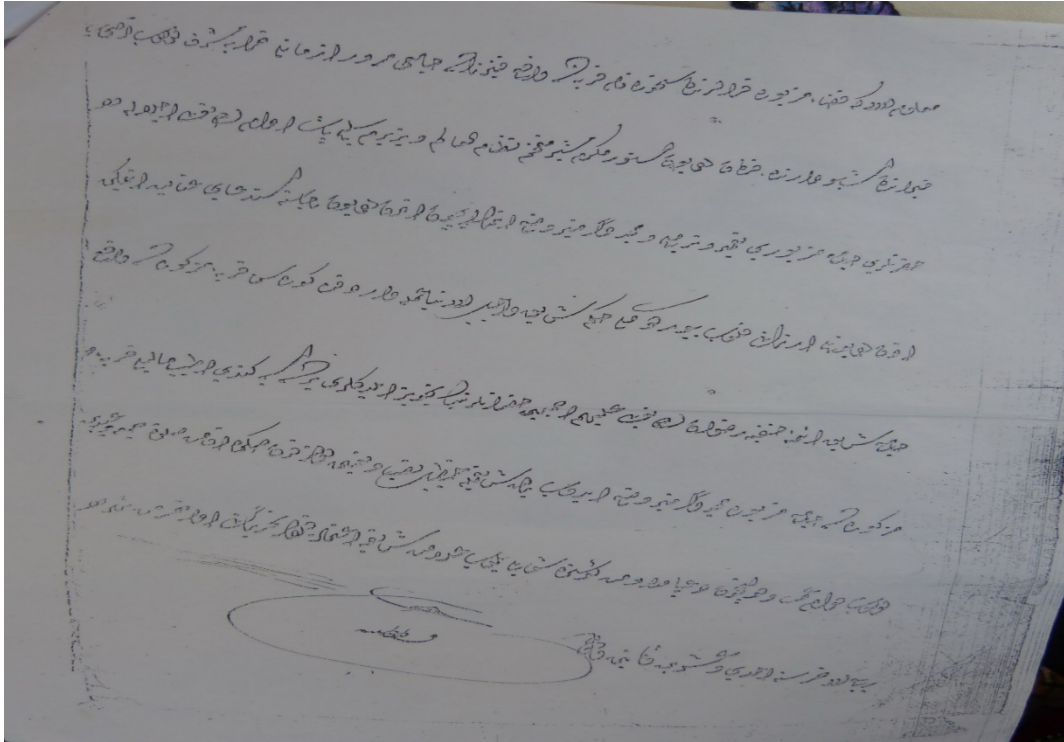
sadaka- ihsan buyrulmak recâsına bi'l-iltimas evvelki vâki'u'l-hâldir, hasbeten lillâhi'l-melikil-müte'âl paye-i serir-i saltanat-ı a'lâya arz-u i'lâm olundu. Hurrireû fi'l-yevmi'l-hamis ve'l-âşer min şehr-i Receb'ül-ferd li-sene erba'a ve semânin ve mi'eteyn ve elf (H. 15 Receb 1284 / M. 12 Kasım 1867).

*el-abdü'd-dâ'i lid Devleti'l-aliyyeti'l Osmaniyye*¹⁷ es Seyyid Mehmed Rüşdi en-Nâib'ül li-Kaza-i Ardahan ve mülhakatı”

2.1.3. Ferman

Ferman, Divan-ı Hümayun ve Paşakapısı'ndaki divanlarda alınan kararlara uygun olarak yazılan ve tuğra bulunan “padişah emirleri”ne denir. “*Ferman-ı alişan, ferman-ı hümayun, ferman-ı padişahi* ve *ferman-ı şerif*” yanında, padişaha ait olduğunu gösteren çeşitli ifadeler içermektedir (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 99-100).

1806 tarihli ve Sultan III. Selim tuğralı fermanında Vezir Selim Paşa'nın, Suhara Köyü'ndeki Kanberzade Camii'ni tamir ettirmek ve minberini yeniletmek için istediği izinin verildiği belirtilmektedir (**Resim 5**).

Resim 5: Çıldır, Suhara Köyü-Kanberzade Camii'nin tamiri ve minberinin yeniletilmesi için izin verilmesi hakkında ferman (Necdet KANBİR arşivi, düzeltilmiş çeviri Özlem ORAL PATACI).

¹⁷ Osmanlı devleti için duacı olan anlamına gelmektedir.

Transliterasyonu:

[Kıdvetü'n-nüvvabi'l-müteşerr'in¹⁸ Çıldır Sancağı'nda Ahışha (اخشه) Kazası'nda naibbüşşer olan Mevlâna zide 'ilmuhû tevki'-i refi-i hümayun vâsıl olacak]

Ma'lûm ola ki kaza-i mezbure kurrallarından Sehure (سخوره) nam karyede Kanberzade Camii mürur-ı ezmanla harabe müşrif olup, ashab-ı hayratdan iş bu *darende-i ferman-ı*¹⁹ hümayun *düstur-u mükerrem müşir-i müfahham*²⁰ nizamül-'alem vezirim Selim Paşa edâmallahu te'ala iclalehû hazretleri cami-i mezburu ta'mir ve termim ve müceddeden minber vaz' etmek için izn-i hümayûnum recasına istid'a-yı inayet etmeğin izn-i hümayûnum erzani kılınub, *buyurdum ki hükm-i şerif vacip olunmağla vardukda*²¹ göresin karye-i mezkurede vaki' cami-i şerif e'imme-i hanefiye rıdvanullah-u te'âlâ aleyhim ecmain hazretlerinin tecviz eylediği yerde ise kendi etyab malıyla karye-i mezkurede cami-i mezbura müceddeden minber vaz' edüp berat-ı şerifimle hatib nasb ve ta'yin olunduktan sonra ikâmet-i salat-ı Cuma ve i'deyn olup devam-ı 'ömr-ü devletim için duaya müdavemet göstere şöyle bilüp *a'lâmet-i şerife i'timat kılalar*²² *tahriren fi*²³ evahir²⁴-i min şehri

Konstantınıyye²⁵ Rebi'ülahir sene ihda ve işrin ve mieteyn ve elf. (21-30 Nisan H. 1221/ M. 1806).

¹⁸ Fermanlar, fermanın muhatabı olan kişinin elkabı ile başlar. Bu anlamda "Kıdvetün-nüvvab el-müteşerr'in" ibaresi, nâib görevindeki kişiler için kullanılan ferman elkabı (lâkabı)'dır. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 106).

¹⁹ Fermanların *nakil rüknü* bölümünde rastlanan "*darende-i ferman*" sözcüğü ile fermanı getiren, ulaştıran kişiyi (Selim Paşa) kastetmektedir. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 109).

²⁰ "*Düstur-ı mükerrem, müşir-i mufahham*" elkabı ile, vezir rütbesindeki beylerbeyi kastedilmektedir. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 102).

²¹ "*buyurdum ki hükm-i şerif vacip olunmağla vardukda*" ifadesi fermanın yazılmasına sebep olan olayın özetlenmesinden sonra bu konuda verilen emri içeren bölümün başlangıcıdır.

²² Fermanlarda, emir rüknünü takiben kullanılan ve fermanın te'kid/tehdid rüknünü formüle eden ifadedir. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 111).

²³ Fermanlarda te'kid/tehdid rüknünden sonra tarih bulunur; ve tarihlerin başında genelde *tahriren fi* ibaresi yer alır. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 112).

²⁴ Divan'da yazılmış fermanlarda, maliyede yazıların tersine, ayın tam tarihi verilmeyip evâil (1-10), evâsıt (11-20) ve evâhır (21-30) gibi ayın onar günlük bölümlerini işaret eden ifadeler kullanılırdı. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 113).

²⁵ Fermanların son rüknü mahall-i tahrir denilen ve fermanın nerede yazıldığını gösteren bölümdür. Bu rükün sol alt köşede yer alır. İstanbul'da yazılanların çok büyük bir kısmında Kostantınıyye ismi kullanılmıştır. Bkz. (Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili* 113).

2.2. Suhara Köyü Camii'ni Konu Alan Çarlık Rusya İdaresi Dönemi (1877-1918) Belgesi

2.2.1. Masraf Defteri

Çıldır'da, Suhara Köyü Camii'nde belgeleme çalışması yaparken, cami imamının bahsetmesiyle tesadüfen elimize geçen bu defter, Çıldır'ın Rus Çarlığı idaresindeki dönemine aittir²⁶. Defterdeki gerekli bölümlerin trasliterasyonu, ayrıntılı olarak içerik başlığı altında verilmeye çalışılmıştır.

İçeriği

Defter, Çarlık Rusya idaresi döneminde caminin yeniden inşa edilmişinde tutulmuş olan bir masraf defteridir. Düşey dikdörtgen ve siyah ciltli olan defter 107 sayfadır; ancak bazı sayfalar eksiktir²⁷ (**Resim 6**).

Resim 6: Çıldır, Suhara Köyü Camii'ne ait Osmanlıca masraf defterinin ciltli kapakları (Özlem ORAL PATACI).

Defterde yan yana iki yaprak bir sayfa olarak numaralandırılmıştır. Sayfa numaraları, Latin rakamlarıyla sağ taraftaki sayfanın yaprağının üst köşesine yazılmıştır. Dış kapaktan sonraki ilk kapak sayfasındaki eski Rusça yazılardan, defterin bir depo/envanter defteri olarak 1881 tarihinde Rusya'da basılmış olduğu anlaşılmaktadır (**Resim 7**).

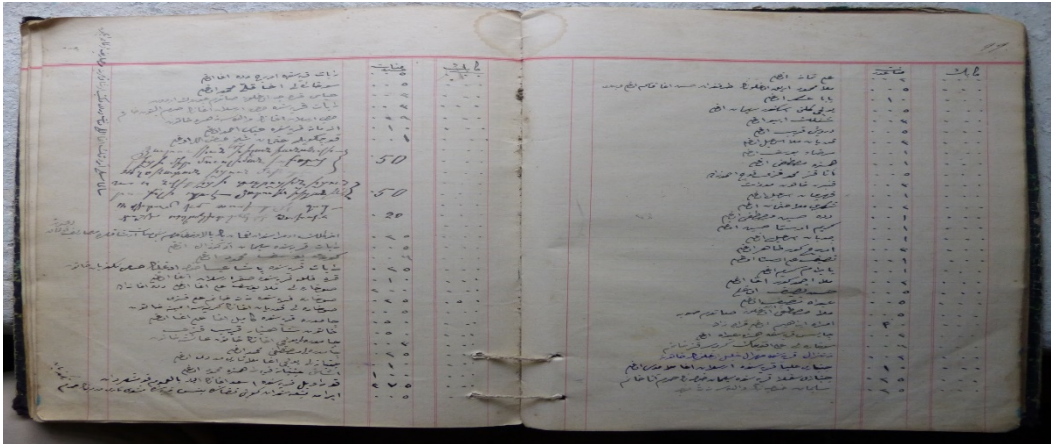
²⁶ Söz konusu defter Ardahan İl Müftülüğü'ne bildirilmiş; ilgili kurumlara ulaştırılmak üzere koruma altına alınacağı bilgisi alınmıştır.

²⁷ Defter; 9. ve 10. sayfalar, 12-45 arası, 45-65 arası, 65-97 arası, 97-98 arası sayfalar koparılmış olduğundan eksiktir.

Resim 7: Çıldır, Suhara Köyü Camii'ne ait Osmanlıca masraf defterinin eski Rusça yazılı kapak sayfası (Özlem ORAL PATACI).

İç sayfalar, üstte yatay ve kalın, altında beş sütun oluşturacak şekilde düşey ve ince kırmızı çizgilerle sütunlara bölünmüştür. (**Resim 8**) Defter, birkaç sayfadaki Latin harfli Türkçe²⁸ ve eski Ermenice²⁹ kayıtlar dışında *rika* tarzında Osmanlıca yazılmıştır.

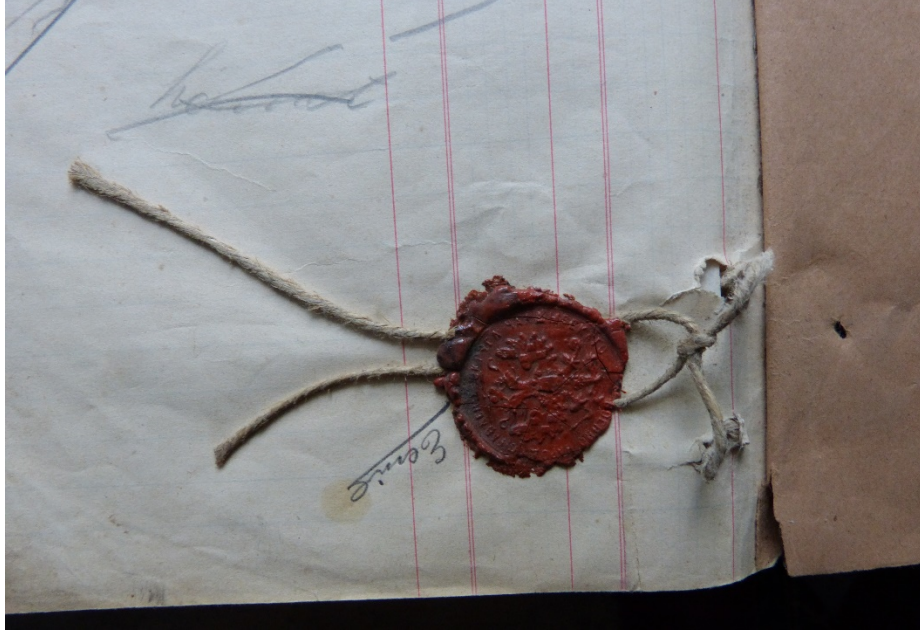

Resim 8: Çıldır, Suhara Köyü Camii'ne ait Osmanlıca masraf defteri iç sayfa örneği (Özlem ORAL PATACI).

²⁸ Defterin 7, 8, 11, 12 ve 45 numaralı sayfalarında, dolmakalem, tükenmez kalem ve kurşun kalemle yazılmış "Latin harfli Türkçe el yazıları" dikkati çekmektedir. Bu Latin alfabeli Türkçe notların, herhangi bir sıra gözetilmeksizin defterin boş sayfaları değerlendirilerek yazıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. dpnt. 80, 81.

²⁹ Defterdeki bağış kayıtlarında, Ermenice el yazılı 13 kayıt tespit edilmiştir. Bu kayıtlardan okunabilenlere göre; *Harukiyan İrzan* ve *Hizan Kananvi* isimli kişiler, camideki Müslüman kızlar için 50 Manat, okul için (medrese kastedilmektedir) 50 Manat ve ayrıca 20 Manat tutarında bir bağış yapmışlardır. Bu isimler dışında, "*Churitsi Olramikh Tatevos Malaki (Mghakyan)*, 4 Ruble 5 Kapık", "*V. Varapetyan V..?*, 3 Ruble", "*Hovhannes Grigorants ..?*, 5 Ruble", "*Vore* (1. tekil kişi zamiri) *Hsaratov JrChuritss (Christrits)*, 3 Ruble", "*Sarkis Shartsyan ..?*, 1 Ruble", ifadelerine de rastlanmaktadır. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 99, 104, 105) Defterde kullanılan Ermenice'nin, günümüz Gürcistan ve Ermenistan'daki Ermenilerin kullandığından farklı olarak Anadolu'ya özgü olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kayıtları çeviren *Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi* öğrencisi *Mariam Petrosian'a* teşekkürü borç biliyorum.

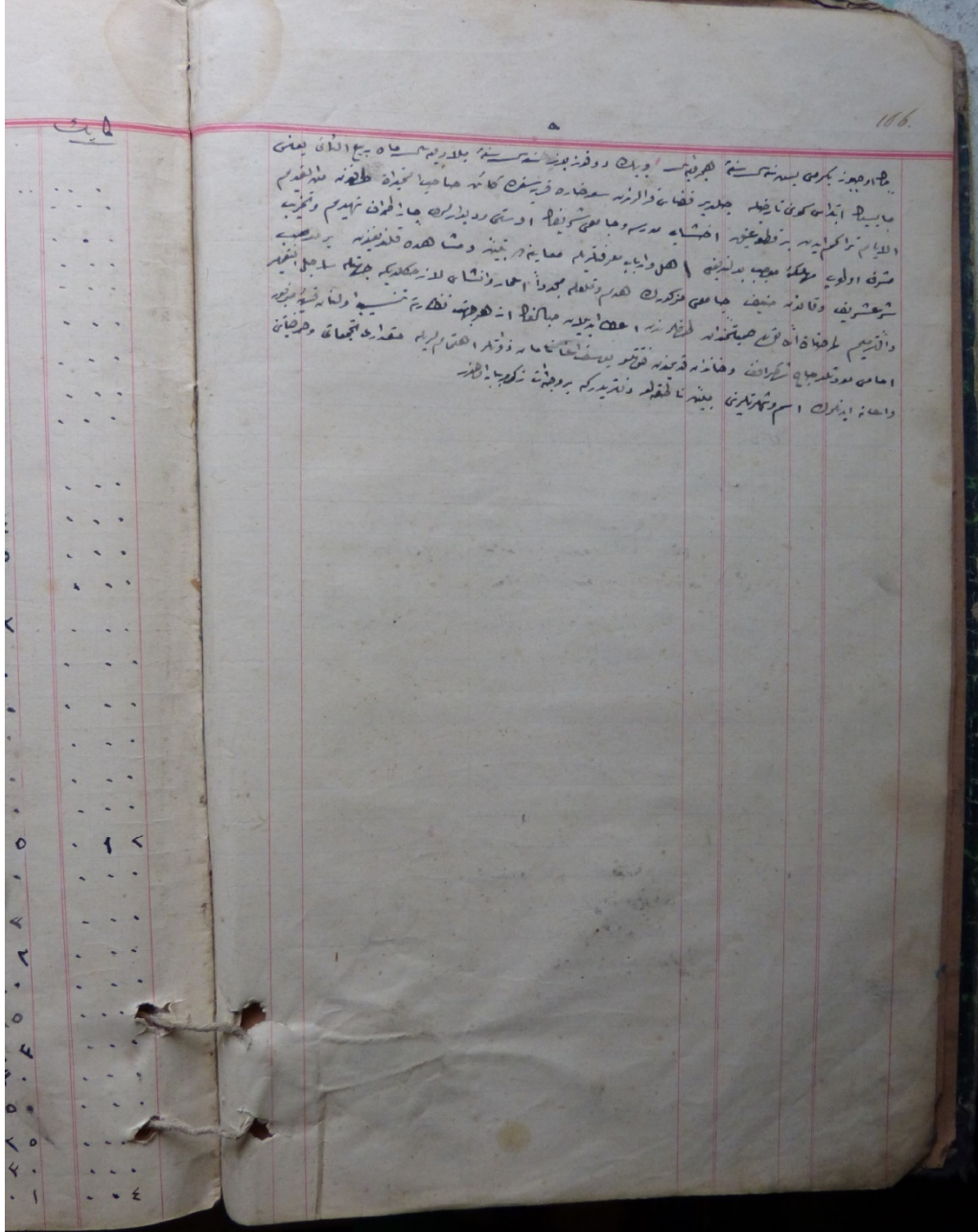
DeFTERİN 97 numaralı sayfasında kurşun kalem ile ve ince uçlu siyah dolmakalemle Osmanlıca yazılmış başış kayıtları vardır; bu kayıtların tarihleri ise Latin rakamlarıyla yazılmıştır³⁰. DeFTERİN en son sayfası olan 107 numaralı sayfada, çift başlı kartal kabartmalı ve üzerinde eski Rusça yazılar olan kırmızı bir mum mühür yer almaktadır (**Resim 9**).

Resim 9: Çıldır, Suhara Köyü Camii i'ne ait Osmanlıca masraf defterindeki mum mühür (Özlem ORAL PATACI).

Anlaşıldığı kadarıyla, her bir sayfanın alt tarafından, defterin sırtına yakın yerden, ip geçirilip en son sayfada da bu ip mum mühürle mühürlenerek defter kilit altına alınmıştır. Konuyla ilgili bilgisine başvurduğumuz Ardahan Üniversitesi Gürcü Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Roin Kavrelişvili, mühürün üzerinde “posta” ifadesi geçtiğini, postaya verilecek resmi belgelerin de o döneme bu şekilde mühürlendiğini ifade etmiştir. Mühür üzerinde herhangi bir tarih ibaresine rastlanmamıştır. Bu mühürden, cami inşası sırasında yapılan harcamaların, girdi-çıkıtlarının kontrol ve takip altına alınması için defterin Rus idarecilerce zorunlu tutulduğu ve inşaatın bitimiyle ise mühürlenmiş olduğu düşünülebilir. Osmanlıca kayıtlar defterin bu mühürlü sayfasından başlamaktadır. Bu sayfada defterin niteliği hakkında bilgi veren bir giriş yazısı yer almaktadır. Aynı metin 106 numaralı sayfanın başında da tekrar edilmiştir (**Resim 10**).

³⁰ Üç satırdan oluşturan bu kayıtlar şöyledir: “Zinzallı Dünyamalı hayratı elvan kilim bir aded , 1940/1/16”, “Suhara Köyü’nden Ömer oğlu Ahmed Ağa bir halı namazlık bir aded, 1943/2/5”, “Suhara Köyü’nden Hacı Kerim oğlu Beydemir ..?, bir keçe, 27-5-966”.

Resim 10: Çıldır, Suhara Köyü Camii i'ne ait Osmanlıca masraf defterinin 106 numaralı sayfası (Özlem ORAL PATACI).

Yazının transliterasyonu şöyledir:

“1325 senesi sene-i hicriyesi ve 1907 senesi sene-i milâdiyesi mah Rebi'ül-evvel yirmi sekizinci günü tarihiyle Çıldır Kazası kuralarından Sühare (سوخاره) Karyesi'nde kâin sâhib'ül-hayrat tarafından min-el kadim teraküm eden bir kıt'a âtik ağşab medrese ve cami-i şerifin üst ve duvarlarını çar-etraflı tehdim ve tahrib müşrif olup mehleke müceb bulunduğu ehl-i erbab ma'rifetleriyle olunan mua'yenede sabit ve müşahede kılındığından ber mücib şer-i şerif ve kanunu münif cami-i mezkûrun hedm ve kal'likle müceddeden i'mar ve inşası lâzım geldiği cihetle li-ecli ta'mir ve el-termim

hasenat? Allah-ü Teâlâ hamîyyet-mendân taraflarından i'ta edilen meblağın ezher cihet nezarete tensib olunan karye-i mezbur imamı saadetli Hacı Şakir Efendi³¹ ve hanedan-ı kadimden fütüvvetli Yusuf Ağa³² nâmân zevatlar ihtimamlarıyla mikdar-ı tecemmüât ve sarfiyatını ve ihsân edenlerin isim ve şöhretlerini mübin natıklı defteridir ki ber-vech-i ati zikr ve beyan olunur.”

Bu paragrafın hemen ardından, caminin yeniden inşası için para bağışlayanların isimleri listelenmeye başlanmıştır. Bu liste 98 numaralı sayfaya kadar devam etmektedir. Üç sütun halindeki listelerde, en geniş olan sütun içine para bağışında bulunanlar isimleri ve/veya unvanları ve çoğu zaman köyleri ile birlikte yazılmıştır. Bu sütunun sağında kalan iki sütundan birine “*Manat*”³³, diğerine ise “*Kapik*”³⁴ başlığı atılarak bağışlanan paraların miktarları, hangi para biriminden ise, o sütunun altına gelecek şekilde kaydedilmiştir (**Bkz. Resim 8**).

Defterde 46 köy adı tespit edilmiştir. Bu köylerden 20’si bugün de Çıldır ilçesi sınırlarına dahildir³⁵. Defterde geçen *Arpaşen* ve *Hokâm* karyeleri bugün Ağlyolu ve Çayırbaşı isimleriyle Göle ilçesine bağlı köylerdir.³⁶ *Kızılvirane (bugün Aydıngün)*³⁷,

³¹ Köy halkından öğrendiğimiz kadarıyla Hacı Şakir Efendi, hacdan dönüşünde Arabistan’daki bir cami plânından etkilenerek bu caminin plânını çizen kişidir.

³² Necdet Kanbir Bey’in belirttiği kadarıyla Yusuf Ağa, Kanberzade soyundan amcazadesi olabilir.

³³ Azerbaycan’da kullanılan para birimidir.

³⁴ Rusça bir sözcüktür. Rublenin yüzde biri değerindeki para birimini ifade etmektedir.

³⁵ Defterde geçen *Ağçakale* (bugün Akçakale Köyü), *Karakale*, *Canbaz-ı Süflâ* (bugün Aşağı Canbaz Köyü), *Canbaz-ı Alyâ* (bugün Yukarı Canbaz Köyü), *Çamura* (bugün Akdarı Köyü), *Suhara* (bugün Yakınsu/Aşık Şenlik Köyü), *Başköy*, *Kodamuh* (bugün Damlıca/Gülçimen Köyü), *Purut* (bugün Eşmepınar Köyü), *Meredis* (bugün Gölebakan Köyü), *Zinzal* (bugün Güvenocak Köyü), *Kenarbel*, *Meyrem* (bugün Meryem/Zigarastov/Öncül Köyü), *Goğas* (bugün Sabaholdu Köyü), *Çayıs* (bugün Terekeme Çayıs/Semiha Şakir Köyü), *Koravil* (bugün Koravil/Goravel Köyü), *Rabat* (bugün Yıldırımtepe Köyü), *Sikerep* (bugün Kotanlı Köyü), *Urta* (bugün Gölbelen Köyü) ve *Vartmana* (bugün Kaşlıkaya Köyü) karyeleri günümüzde de Çıldır ilçesine bağlı köylerdir.

³⁶ “*Göle Kazası’nda Arpaşen Karyesi’nde Kahraman Ağazade, 50 Manat*”, “*Göle Kazası’nda Arpaşen Karyesi’nde Derviş Ağa Mustafa Ağa, 15 Manat*”, “*Göle Kazası’nda Arpaşen Karyesi’nde Derviş Ağazade Mustafa Ağa’dan alınan 1 aded koşad/goşad, 15 Manat*”, “*Göle’de Arpaşen Karyesi’nde Haso Kalo Oğlu’na koşad/goşad kirası, 12 Manat*”, “*Arpaşen Karyesi’nde Sürmeli Efendi Yusuf Ağa Oğlu, 3 Manat*”, “*Hokâm Karyesi’nde Akif Ağa Molla Haydar Oğlu, 15 Manat*”, “*Hokâm Karyesi’nde Berber Ahmed Mustafa Oğlu, 1 Manat*”, “*Hokâm Karyesi’nde Şadihan Efendi Arslan Oğlu, 5 Manat*”, “*Hokâm Karyesi’nde Veysel Efendi İsmail Ağazade, 5 Manat*” ifadelerinde bu köy isimleri geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri, 105, 104, 65, 98, 103).

³⁷ Defterde, “*Kızılvirane Karyesi’nde İskender Ağa Tadoş Ağazade, 30 Manat*”, “*Kızılvirane Karyesi’nde Ahmed Ağa Coho Oğlu, 1 Manat*”, ifadelerinde geçmektedir. Bkz. Muhasebe Defteri, 105 ve 104 numaralı sayfalar.

Çala (bugün Doğruyol)³⁸, *İrişli* (bugün Göldalı)³⁹, *Kakaç* (bugün de Kakaç)⁴⁰ ve *Koçköy* (bugün de Koçköy)⁴¹ karyeleri günümüzde Kars ilinin Arpaçay ilçesine bağlı köylerdir. Defterde Ardahan merkeze bağlı *Değirmenli*⁴², *Edegül*⁴³, *Hasköy*⁴⁴, *Hoçvan*⁴⁵, *Korah* (bugünkü Kora Köyü)⁴⁶ ve *Erdemil* (bugünkü Çağlayık)⁴⁷ karyeleri olmak üzere 6 köy ismi kayıtlıdır. Defterde geçen *Dikân-ı Alyâ* (Yukarı Dikân) isimli karye bugün Hanak'taki Baştoklu Köyü'dür⁴⁸. *Ağbaba Kazası*⁴⁹, *Bağçalı Karyesi*⁵⁰, *Elleroyuğu Karyesi*⁵¹, *Seldağılan Karyesi*⁵², *Çeviti Karyesi*⁵³, *İbiş Karyesi*⁵⁴, *Karzak*

³⁸ “*Çala Karyesi'nde Molla İsa Ahmed Ağa Oğlu'nun hatunu*”, “*Çala Karyesi'nde Kara Ağa Halil Ağa Oğlu, 1 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Emin Ağa Ali Ağazade, 54 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Molla Hüseyin Ahmed Ağa Oğlu, 50 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Mehmed Ağa Hacı Yusuf Oğlu, 10 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Aşur Ağa Nebi Oğlu, 40 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Resul Ağa İbrahim Ağa Oğlu, 5 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Derviş-i sani Nasuh Oğlu, 35 Manat*”, “*Çala Karyesi'nde Şeyh Yahya Şeyh Nasif Oğlu halı seccade, 1*”, “*Çala Karyesi'nde Esad Molla Dede Oğlu elvan kilim, 1 aded*” bağış kayıtlarında geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 5, 103, 105).

³⁹ “*İrişli Karyesi'nde Esad kızı Tekziyan bir zeyli-ü kaza? eyledi cami-i şerife*”, “*İrişli Karyesi'nde Veli, 110 Manat*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 64 ve 94).

⁴⁰ “*Kakaç Karyesi'nde Kara Süleyman Ağa Oğlu, 100 Manat*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 98).

⁴¹ “*Koçköylü Osman Şeyh Koca Ahmed Oğlu, 1 Manat*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 99).

⁴² “*Değirmenli Köylü Edhem Bey'e kira parası, 10 Manat*”, “*Değirmenli Karyeli Hamid Dede ve oğlundan odun 40 aded, 140 Manat*”, “*Değirmenli Köy'den odun getirmek için kira parası Oruç Kör Tahir Oğlu'na verdim, 20 Manat*”, “*Ardahan Değirmenli Karyesi'nde Molla Süleyman Kerim, 101 Manat*”, “*Ardahan'da Değirmenli Karyesi'nde Bayram Ağazade Arslan Efendi, 25 Manat*” ifadelerinde geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 65, 101, 104).

⁴³ “*Edegül Karyeli Yusuf Efendi, 1 Manat*” ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 104).

⁴⁴ “*Hasköy imamı Yusuf Efendi'ye para murabahası verdim, 38 Manat*”, ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 64).

⁴⁵ “*Hoçvanlı Sado Ağa, 1 Manat*” ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 100).

⁴⁶ “*Duvarcı Korah Karyesi'nde Bogos Karabta Oğlu'na, 90 Manat*” ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 65).

⁴⁷ “*Erdemil Karyeli Mehmed Abdi Oğlu, 1 seccade*” ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 100, 65 ve 5).

⁴⁸ “*Dikân-ı Alyâ Karyesi'nde Mahmud kerimesi Hayrünnisa, 1 aded elvan kilim*” ifadesinde geçmektedir. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 5).

⁴⁹ “*Ağbaba*”, *Amasiya* olarak da bilinen bölgenin ismidir. Bugün Ermenistan sınırları içinde kalmıştır. Bkz. Muhasebe Defteri, 105 ve 100 numaralı sayfalar.

⁵⁰ Bugün Ermenistan'da kalan Ağbaba Kazası'na bağlı *Baxçalı Köyü*. Defterde, “*Bağçalı Karyesi'nde Hacı Yusuf Ağa Şerif Oğlu, 5 Manat*” ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 100).

⁵¹ Bugün Ermenistan'da kalan Ağbaba Kazası'na bağlı köylerden. Defterde, “*Ağbaba Kazası'nda Elleroyuğu Karyesi'nde Papas Ağa Ali Oğlu, 3 Manat*” ifadesiyle geçmektedir. Bkz. Muhasebe Defteri 105).

*Karyesi*⁵⁵, *Erince*⁵⁶, *Karsip*⁵⁷ ve *Soğanlı*⁵⁸ köyleri ise bugün Ermenistan ve Gürcistan sınırları içinde kalmaktadır.

İnayolu/İtayolu?, *Gülükâm?*, *Sefamak?*, *Sof(u)luyan/Soh(u)luyanlı?*, *Yarkana/Yarkata?* ve *Azemat?*, *Havas(ş)?* karyelerinin bugünkü yerleri tespit edilememiştir. Defterde yer ismi olarak rastladığımız *Zurzuna*⁵⁹ ise Osmanlı döneminde Çıldır merkeze verilen isimdir. Defterde en fazla adı geçen karyeler; Suhara⁶⁰, Karakale, Çamura, Meredis, Zinzal, Canbaz-1 Alyâ, Canbaz-1 Süflâ ve Rabat karyeleri olarak dikkati çekmektedir.⁶¹

Defterde Suhara Köyü Camii'nin yeniden inşası için yardımda bulunan 500 kadar isim kayıtlıdır. Ancak, bazı ifadelerden, bir kişi aracılığıyla topluca bağışta bulunanların varlığı anlaşıldığından, bu sayının daha da fazla olduğu

⁵² Bugün Ermenistan'da kalan Ağbaba Kazası'na bağlı bir köy. "Ağbaba Kazası'ndan Çeviti Karyesi'nde Cebrail Ağa Asker Oğlu, 5 Manat" ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri, 100).

⁵³ Bugün Ermenistan'da kalan Ağbaba Kazası'na bağlı bir köy. "Ağbaba Kazası'ndan Seltağulan Karyesi'nde Ali Ağa Hacı Veli Oğlu, 5 Manat" ifadesinde geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 100).

⁵⁴ Bugün Ermenistan'da kalan Ağbaba Kazası'na bağlı *Aravat* adıyla da geçen bir köy. Defterde, "İbiş Karyesi'nde Kubilay Mehmed Hacı Abbas Oğlu, 5 Manat" ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 100).

⁵⁵ Karzak, Osmanlı döneminde *Ahılkelek* olarak anılan bölgedeki, bugün ise Gürcistan sınırları içinde kalan *Mesxet-Cavaxet* bölgesindeki yerleşim. "Karzaklı Hacı Sarkis Ağa, 3 Manat" ifadesiyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 100).

⁵⁶ Erince, Osmanlı döneminde *Ahılkelek* olarak anılan bölgedeki köylerdendir. Defterde "Erince Karyeli Cebrail Oğlu Hasan Ağa, 1 Manat", "Erince Karyeli Cebrail Oğlu Ali Ağa'nın haremî Güzel Hanım, 1 Zeyl" ifadeleriyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 5).

⁵⁷ Karsip, Osmanlı döneminde *Ahılkelek* olarak anılan bölgedeki köylerden. Defterde, "Karsip Karyesi'nde Kahraman Ağa Hacı İsmail Oğlu, 10 Manat", "Karsip Karyesi'nde Gül Mehmed Ağa Hacı İsmail Oğlu, 1 zeyl" ifadeleriyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 104, 5).

⁵⁸ Soğanlı, Tiflis'e bağlı bir köy yerleşmesidir. Defterde "Tiflis'de Soğanlı Karyesi'nde Abbas Ağa İsa Oğlu, 10 Manat" ifadesinde geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 105).

⁵⁹ "Zurzuna Karyesi'nde Taşdan (Terekeme dilinde bir erkek ismi) Ağa Haso Oğlu, 250 Manat", "Zurzuna Karyesi'nde Molla Durak Ahmed Efendi Oğlu, 28 Manat" ifadeleriyle geçmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 98, 104).

⁶⁰ Bugün "Suhara" şeklinde telaffuz edilen köy ismi, Muhasebe defterinde Sühara (سوخارا), Sühare (سوخاره), Suhare (صوخاره) şeklinde farklı yazılışlarla karşımıza çıkmaktadır. Makalemizin genelinde, bugünkü yaygın söylenişi olan Suhara kullanılmıştır.

⁶¹ Suhara 65, Karakale 20, Zinzal 19, Çamura 17, Meredis 14, Canbaz-1 Süflâ 12, Canbaz-1 Alya 11, Rabat 10 kayıтта geçmektedir. Diğer köyler ise; Çala 10, Değirmenli 6, Çayıs 6, Arpaşen 5, Goğas 5, Hokâm 4, Koravil 4, Karsip 3, Başköy 3, Urta 2, İrişli 2, Meyrem 2, Erince 2, Sof(u)luyan? 2, Kenarbel 2, Ağçakale 1, Hasköy 1, Korah 1, Gülükam? 1, Yarkana/Yarkata? 1, Azemat? 1, Çeviti 1, Karzak 1, Sikerep 1, Vartmana 1, Erdemil 1 kayıтта geçmektedir.

öngörülebilmektedir. Örneğin, “*Koravil Karyesi*⁶²’nde *Es’ad Ağa’nın eliyle bi’l-‘umum komşulardan 375 Manat*” ifadesinden, Es’ad Ağa’nın sayısı belli olmayan komşularının yardım paralarını camiye ulaştırdığı anlaşılmaktadır (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 99). Defterde, 42 kadın ismi geçmektedir. Kadın isimlerinin çoğunda *Hatun*, *Hanım* ve *Hoca* gibi sosyal statü anlamında saygınlık belirten tanınmışlık göstergesi olan unvanlar kullanılmıştır. Bu kadınlar; camiye para yardımı veya halı, kilim gibi dokumalar gibi teşrifat bağışlamış Müslüman kadınlardır⁶³.

Defterdeki ikinci bölüm olan 65 ve 64 numaralı sayfalar, caminin yeniden inşası sürecinde yapılan harcamaların ve ödemelerin kayıtlarını içermektedir. 65 numaralı sayfanın başındaki üç satırlık paragrafta bu bilgi açıkça verilmiştir. Paragrafın transliterasyonu şöyledir:

“*Bin üç yüz yirmi beş senesi sene-i hicriyesi ve bin dokuz yüz yedi senesi sene-i milâdiyesi mah Rebi’us-Sani’nin*⁶⁴ *ya’ni şehri Mayıs ibtidâi günü tarihleriyle bi’t-tevfika’ inayet-i Rabbani Çıldır Kazası kuralarından Sühara (سوخارا) Karyesi’nde müceddeden i’mar ve inşa edilen ma’a medrese fevkani ve tahtani cami-i şerifin gergeli duvarlarına ve gerge üzerlerinin örttürülmesine dair ma’mulat sarfiyatına verilen meblağın mikdarını mübin natıklı masraf-ı müteferrikalar defteridir ki ber-vech-i zir zikr ve beyan olunur.*” Bu bilginin ardından yine aynı şekilde üç sütun halinde bu süreçte gerçekleştirilen işlemler, yapılan hizmet ve mal alımları listelenerek, bunlara karşılık yapılan ödemeler Manat ve Kapık para cinsinden kaydedilmiştir. Defterin bu ikinci bölümü, Osmanlı şer’iyye sicillerindeki tamir ve termim hüccetlerini kısmen anımsatmaktadır. Tamir ve termim hüccetleri, vakıflara ait taşınmazların tamir ve onarımı için yapılan masrafların ve bunların harcama kalemlerinin, kadı tasdikiyle kayıt altına alındığı muhasebe defteri niteliğindeki

⁶² Koravil, bugün Çıldır’a bağlı Sazlısu Köyü’dür.

⁶³ Bunlardan, camiye parasal olarak en yüksek bağışı yapanlar “*Zinza Karyesi’nde Molla Kâmil İbrahim oğlunun kerimesi Halime (100 Manat)*”, “*Hatun Şahsiyar Kurban kızı (50 Manat)*”, “*Suhare Karyesi’nde Nene Hanım Ali kızı (25 Manat ve 50 Kapık)*”, “*Sühare Karyesi’nde Elmas Hatun merhum Mehmed Süleyman oğlunun haremî (14 Manat ve 38 Kapık)*” olarak dikkati çekmektedir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 98, 99, 104) Para yerine, camiye dokuma eşyası olarak bağış yapan kadınlar da vardır. “*Sühara Karyesi’nde Asker Ağa Hacı İsmail oğlunun gelini (bir aded halı, bir aded halı seccade)*”, “*Kürt Yoro Haso oğlunun validesi (uzun Kürt kilimi)*”, “*Mahdumi Süleyman Ağa’nın haremî (1 aded elvan kilim)*”, “*Karye-i mezburlu Ballı Baba kızı, 1 destar*”, “*Canbaz-ı Süflâ Karyeli Süleyman Hoca’nın validesi Nene Hoca, bir aded elvan kilim*” bu kayıtlara birkaç örnektir. Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 5).

⁶⁴ Hicri takvimdeki dördüncü ay olan Rebi’ül-Ahir’e, Rebi’üs-Sani de denilmektedir. Rebi’ül-Ahir ağaçların çiçek açtığı zamanı, Rebi’üs-Sani ise meyvelerin olgunlaştığı zamanı ifade etmek için kullanılmıştır.

kayıtlardı⁶⁵. Defterin 64 numaralı sayfasında da devam eden listedeki harcamalar ve işlemler o dönem camiden sorumlu kişi, muhtemelen cami imamı, tarafından ve birinci tekil kişi dilinden, çoğunlukla “aldım, verdim” sözleriyle, ifade edilmiştir (**Ek 1**). Listenin tümü dikkate alındığında tavan ve çatı örtüsü için yapılan ödemelerin; mal alımı, hizmet alımı, kira parası ve diğer ödemeler şeklinde dört grupta değerlendirilebileceği görülmektedir. Buna göre satın alınan malzemeler; boya, poşet kireç, odun, direk, koşad/goşat (قوشاد)⁶⁶, mih, tahta, kapı takımı, kapı arka demiri, menteşe, işgap Frenki (Terekeme dilinde, Frenk tarzı dolap (Taş 403)), demir halkası, cam, demir kürek, soba, soba borusu, su küleği (Terekeme dilinde, su taşımaya yarayan kulplu tahta kova), güğüm, lânba, lânbalar için tel demir, lânba sekisi, beziryağı ve defter parası olarak tespit edilmektedir. Hizmet alımları olarak duvar ustası, dülgerci, soba tamircisi, hızarıcı ve at kiralama görülmektedir. Bunlar dışında kayıt altına alınan masraflar arasında; para murabahası⁶⁷, defter için ödenen para, kira parası ve ustalara çay ve şeker parası da yer almaktadır. Listede Müslüman ve gayr-i Müslim ustaların birlikte çalışmış olmaları dikkati çekmektedir. Listeye göre, caminin inşasında çalışmış veya çoğunlukla da inşa sürecinde sorumlu kişi/imam ile malzeme alışverişi yapmış isimler arasında gayri-Müslimler (*Arkon, Hızarıcı Vagoserteri Avetis Oğlu, Tatoz Ağa, Tatos Ağa Mafakyani, Kara Yani, Bogos Karabta Oğlu, Arton Ağa*) dikkati çekmektedir. Buna göre, duvarcı Bogos Karabta oğluna 90 Manat verilmiş,⁶⁸ Ardahan’da Kara Yani’nin oğlundan 4 tane ikişer çift ahşap direk alınmıştır⁶⁹. Ahılkelek’de Tatoz Ağa’dan bir aded lânba ve menteşe satın alınmıştır⁷⁰. Artun/Arton’dan bir aded soba satın alınmıştır⁷¹. Kayıtlarda rastladığımız “*İran teb’asından Kuytu Kazası’nda Yenes Karyesi’nde Meşditari? Verdi’nin haremi Tekziban, 5 Manat*” ifadesinden ise Çıldır’da İran

⁶⁵ Tamir ve termim hüccetleri hk. bkz. (Kala 8).

⁶⁶ Terekeme dilinde, binalardaki taşıyıcı ağaç kolon, kiriş. (Taş 405).

⁶⁷ Osmanlı’da faizle para alıp vermeye, özellikle kanuni sınırın üstünde faiz şartı içeren borç mukavelesine ve aşırı kârla satış yapmaya *murâbaha*; faizle para verenlere *murâbahacı* deniyordu. (Dönmez 151).

⁶⁸ “*Korah Karyesi’nde duvarcı Bogos Karabta Oğlu’na 90 Manat*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 65).

⁶⁹ “*Ardahan’da Kara Yani’nin oğlundan alınan 4 direk 2 koşad/goşad 72 Manat*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 65).

⁷⁰ “*Ahılkelek’de Tatoz Ağa’dan alınan lânba 1 aded 3 Manat, 50 Kapık*”, “*Molla Tahir’in eliyle Ahılkelekli Tatoz Ağa’dan alan menteşeler 24 çift 4 Manat, 40 Kapık*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 65).

⁷¹ “*Artun/Arton’dan alınan soba 1 aded 3 Manat 50 Kapık*” Bkz. (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 65).

kökenli müslümanların da yaşadığını öğrenebilmekteyiz (Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri 99).

Defterdeki son bölüm olan 5 numaralı sayfada ise, caminin döşenmesi için bağışta bulunanlar ve bağışladıkları eşyalar miktarlarıyla birlikte listelenmiştir (**Ek 2**). Defterin kimi sayfalarında Latin harfli ve yakın dönemlere tarihlenen kayıtların da olduğunu belirtmiştik. Buna göre, 7 numaralı sayfada söz konusu defterle ilgili olarak, mavi dolmakalemle, “Şubat 5-2-934. Çıldır’ın Suhara Köyü’nden Kara Halil Oğulları’ndan Ahmet Ağa Oğlu namla Derviş Ağa’dan kalan yadigâr büyük defterdir. Torunu Resul Efendi’ye son kalmıştır. Karahalilzade Mehmet Resul” yazılmıştır. Hemen altında, sayfanın ortasındaki paragrafta ise: “İsmail v. Hanım. B. Temraz?. B. Musa A. Leyli. O. Resul. O. İsrâfil. O. Tahir. K. Mina. K. Sine. K. Sona hisselerinden olduğu tasdik eden defterdir. Kalender asker olduğu sene ve tarih şudur: 20.10.933. Yazan Resul” ifadeleri okunmaktadır. 8 numaralı sayfada yine mavi dolmakalemle “Caminin imamı Celal Molla Ali Efendi’ye teslim olundu. Muhtar Ali Murat eli ile 1340 (M. 1921-1922) senesindeki aldığı parayı verdi” notu düşülmüş; hemen altına bir satır halinde “20.05.941 Dedeoğlu Molla Ağa’dan teslim alındı 12 lira 50 kuruş, Yekun 1250” yazılmıştır. 11 numaralı sayfada, mavi tükenmez kalem ile “Çıldır (Suhara) Yakınsu Köyü’nden camiye verilen hayrat için bahşiş eşyaların ismi ve cinsleri aşağıya çıkarılmıştır. 1.2.1965” yazılarak eşyalar listelenmiştir⁷². 12 numaralı sayfada, “12-3-965’te yazdık” başlığı altında, “Çıldır Yakınsu Köyü caminin minare ve çatıyı yaptırırken yardım edenlerin isim ve verdiği para aşağıda gösterilmiş”, “Haziran 29.964’te temel atılmıştır, 28.08.964 Cuma günü inşaat sona erdi, bugün 3.9.964 minareye alemi takıldı, çatı ve minare 50 bin liraya yapılmıştır” bilgileri not düşülerek, en altta yardımlar listelenmiştir⁷³. 45 numaralı sayfada ise yine Latin harfli, “1933 senesi, Dedeliğim Monla Derviş’ten kalan, cami-i şerifin

⁷² Liste şöyledir:

“1- Hüseyin oğlu Kaya Deşdemir, iki tane lüks lâmbası 200 mumluk. 2- Hüseyin oğlu Daşdemir, bir günlük napızar tarlası verilmiş. (“Napzar” sözcüğü Garbi Azerbaycan dilinde “toprak” anlamına gelmektedir. “Tarla, her yıl ekilebilen, toprağı verimli tarla” anlamlarına gelmektedir. Bkz. (Bayramov 285); (Taş 407); http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori=derlay&kelime1=napuzar. 3- İskender oğlu Serdar (Yıldız) Ünsal, bir lüks lâmbası 200 mumluk Solar marka. 4- Dede kişi oğlu Aydemir Karahan, bir renkli kilim. 5- Asker oğlu Uğurlu Çunal?, bir renkli kilim. 6- Süleyman oğlu Hafız Şafak 961 tarihli renkli bir kilim. 7- Kerim oğlu Şefket Gündoğdu, bir keçe. 8- Oruç oğlu Halil, bir namazlık”

⁷³ Yardım listesi şöyledir:

“1- Yahya Gündoğdu (bin yüz otuz beş) (1135 lira), 2- Bayram Gündoğdu (sekiz yüz) (800 lira), 3- Halil Gündoğdu (yetmiş) (70 lira), 4- Bayram Durak (yüz) (100 lira), 5- Namaz Gündoğdu (beş yüz) (500 lira), 6- Navruz Gündoğdu (altmış) (60 lira), 7- İlyas Gündoğdu (kırk) (40 lira), 8- Mevlüt Gündoğdu, (altmış) (60 lira), 9- Hali Murat Kanbir (iki yüz elli iki) (252 lira), 10- Müdür Erdoğan (yüz elli) (150 lira), 11- Kaya Kapağan (iki yüz) (200 lira), 12- Bayram Gümüş (yüz doksan iki) (192 lira), 13- Şenlik Kanbir (yüz on) (110 lira), 14- Yadigâr Koca (yüz yirmi) (120 lira), 15- Hüseyin Karahan (yüz elli) (150 lira), 16- İsrâfil Karahan (yirmi beş) (25 lira), 17- Resul Karahan (elli) (50 lira), 18- Kerim Gündüz (doksan dört) (94 lira), 19- İbrahim Şeker (kırk) (40 lira), 20- Mahmut Kanbir (dört yüz lira kıymetinde camiye hoca evi yeri arsa), 21- Nesip Yüzel (kırk) (40 lira), 22- Binali Akkoç (altmış) (60 lira), 23- Kamil Gürbüz (yüz yirmi) (120 lira)”

tamirine kimlerden ne alınmış ve nereye sarf olunduğunu beyan eden bir defter yadigâr kalmıştır 25-11-1933” ifadesi yer almaktadır.

Sonuç

Osmanlı dönemi mimari eserlerinin inşa süreçlerinin tespiti, analizi ve yapıların tarihlendirilmeleri sorunsalı bağlamında Osmanlı çağı arşiv belgelerinin günümüz sanat tarihi araştırmalarında kullanılması büyük önem kazanmaktadır. Henüz yeterli düzeyde olmamakla birlikte arşiv belgeleri kaynaklığında bu türden sanat tarihi konularını ele alan yayınlar ortaya konulmaktadır⁷⁴.

Erzurum, Kars, Ardahan ve Çıldır gibi bir dönem Osmanlı hakimiyetinden çıkmış ve çok sayıda çatışma ve yıkıma sahne olmuş Osmanlı yerleşmelerine ait belgelerin (başta şer’iyye sicilleri olmak üzere) günümüze ulaşamamış oldukları düşünüldüğünde makalemizde transkripsiyonlarını yaparak tanıttığımız Osmanlıca belgeler büyük öneme haizdirler. Nitekim, söz konusu belgeler bugün 1905 tarihiyle kayıt altına alınmış olan Çıldır Suhara Köyü Camii’nin, Kanberzade Cami-i Şerifi adıyla anıldığını ve tarihinin daha eskilere gittiğini açıkça ortaya koymaktadır⁷⁵.

Caminin yeniden inşasına ait ve Çarlık Rusya dönemine tarihlenen masraf defteri Çarlık rejiminin, Müslüman Türk unsurları sistemin içinde tutabilmek adına ibadet haklarına ve inanç değerlerine belli ölçüde özgürlük sağlayıcı bir siyaset takip ettiklerini göstermektedir. Öte yandan Çıldır halkının, milli ve manevi değerlerinin yansımaları olan bir kültür varlığını her ne koşulda olursa olsun koruma refleksini ve şuurunu da göstermesiyle bu defter belgesel bir öneme sahiptir. Diğer taraftan defterdeki, caminin inşası için para yardımı yapan Ermenilerin de kayıtlı olması, bu dönemde Türk ve Ermeni halkların inanç, ibadet gibi en hassas konuda dahi barış ve dayanışma içinde olabildiklerini açıkça göstermektedir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, makalemizde ele aldığımız arşiv kayıtları sanat tarihi disiplini için olduğu kadar, Ardahan ve Çıldırın yerleşim tarihi, kültürel tarihi, toplumsal ve ekonomik yapısı gibi çok çeşitli konularda farklı disiplinler (tarih, dilbilimi, halkbilimi vb.) için de değerlendirilmeyi, yorumlanmayı bekleyen belgelerdir.

⁷⁴ Sanat tarihi araştırmaları kapsamında Osmanlı arşiv belgelerini esas yayınlar için bkz. (Oral Pataci dpnt. 40, 48; (Can 559-570).

⁷⁵ Bu bağlamda, söz konusu arşiv belgeleri ışığında caminin inşa tarihini konu alan ayrı bir çalışma tarafımızca yapılacaktır.

KAYNAKÇA

- Ababay, Feridun. *Çıldır Tarihi*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1987.
- Alptekin, Ali Berat. *Aşık Şenlik Bibliyografyası, Hayatı Sanatı ve Şiirlerinden Örnekler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- Arslan, Ensar. *Çıldır Aşık Şenlik, Hayatı-Şiirleri-Karşılaşmaları-Hikâyeleri*. Ankara: Maya Akademi, 2007.
- Arz belgesi*, M. 1867, (Necdet KANBİR arşivi)
- Avcı, Casim. "Naib." *İslâm Ansiklopedisi* 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. 311-312.
- Bayramov, İbrahim. *Garbi Azerbaycan Şivelerinin Leksikası*. Bakü: 2011.
- Can, Selman. "Sanat Tarihinin Yazma ve Arşiv Kaynakları." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* VII.14 (2009): 559-570.
- Çınar, İkrâm. *Atabek Yurdu, Jeopolitik Yaklaşım*. 1. Baskı. İstanbul: IQ Yayınları, 2015.
- "Çötge".Web. 18 Ocak 2018.
- "Destar." Web. 25 Nisan 2017.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Murâbaha". *İslam Ansiklopedisi* 31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006. 148-152.
- Erzurum Vilayeti Salnamesi*, H. 1288/M. 1871-1872, Milli Kütüphane Mikrofilm Şubesi.
- Gökşen, Cengiz. "Aşık Şenlik'in Kars'ın İşgal Yıllarında Söylediği Koçaklama ve Destanların Halk Üzerindeki Etkisi." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1-3 (2012): 118-135.
- Gündoğdu, Hamza. *Tarihi Kalıntıları ile Çıldır*. Ankara: Çıldır Kaymakamlığı, 2001.
- . *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*. Ankara: Ardahan Valiliği, 2000.
- İnbaşı, Mehmet. "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7.1 (2006): 77-94.
- Kala, Ahmet. "Örneklerle Vakıf Belgeler." Web 27 Nisan 2017.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1994.
- . "Arz." *İslâm Ansiklopedisi* 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. 438-440.

“Napuzar.” Web. 25 Nisan 2017.

Oral Patacı, Özlem. “Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler.” *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi)* 40 (Güz 2016): 327-354.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-1*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.

Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. 3. Baskı. Ankara: Yargı Yayınları, 2011.

Patacı, Sami. "Ardahan Kale ve Kuleleri." *Ardahan Kale ve Kuleleri*. Ed. Sami Patacı. Ardahan: Duru Ofset, 2016. 28-102.

---. "Transkafkasya Arkeolojisi Kapsamında Ardahan." *Yeni Türkiye* 2. 72 (2015): 52-86.

Patacı, Sami ve Özlem Oral Patacı. "Medieval Fortresses and Towers in Ardahan (Artaani)" *Abstracts of Papers, 4th International Conference*. Tbilisi: Tao-Klarjeti, 2016. 172-175.

Refik, Ahmet. *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtal*. Haz. Osman Selim Kocoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1998.

Suhara Köyü Camii Muhasebe Defteri, M. 1907-1911. (Çıldır Suhara Köyü Camii Kitaplığı)

Sultan III. Selim Berati, M. 1806 (Necdet KANBİR arşivi)

Taş, Rahim. *Atam Anam Ay Terekeme*. 1. Baskı. Ankara: Gece Kitaplığı 2015.

Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Milliyet, 1985.

EKLER**Ek 1: Çıldır, Suhara Köyü Camii i'ne ait Osmanlıca masraf defterinin 64. ve 65. sayfaları çevirisi.**

Duvarcı Ya'sin Usta'ya. 2,234 Manat, 30 Kapık.	Def'a duvarcı Korah Karyesi'nde Bogos Karabta Oğlu'na. 90 Manat.
(3 satır boş)	Dülger Avvani Usta'ya. 331 Manat.
Def'a Karzaklı Dülger Vartan Usta'ya. 153 Manat.	Dülger Hasan Usta'ya. 306 Manat.
(2 satır boş)	Ardahan'da Kara Yani'nin oğlundan alınan 4 direk 2 koşad/goşat. 72 Manat.
Değirmenli Köylü Edhem Bey'e kira parası. 10 Manat.	Değirmen Köylü Murtaza'dan alınan 4 odun 10 Manat.
Sof(u)luyanlı/Soh(u)luyanlı Kahveci Oğlu Eyüb Usta'dan alınan 237 tahta. 135 Manat, 40 Kapık.	Sobaya verilen. 3 Manat, 60 Kapık.
Timurlara verilen kapı takımı olarak ma'a mih/muh. 2 Manat.	Sof(u)luyanlı/Soh(u)luyanlı İbrahim Çakal Oğlu'ndan alınan 3 odun. 3 Manat, 50 Kapık.
Sühareli Molla Tahir Molla Mustafa Oğlu'na para murabahası. 10 Manat.	Molla Tahir'den alınan menteşeler 8 çift. 70 Kapık.
Ahılkelek'den Molla Derviş getiren camlar (18 tane) 4 Manat, 20 Kapık.	Def'a Molla Derviş getiren menteşeler 2 çift. 60 Kapık.
Def'a Molla Derviş getiren beziryağı kervanken? (کروانکه) ma' kutu zamzege? (زامزکه) 1 Manat, 20 Kapık.	Def'a Molla Derviş'den alınan camlar 12 adet. 2 Manat, 50 Kapık.
Def'a Molla Derviş, Ardahan'dan getiren, demir halkaları 8 adet. 60 Kapık.	Molla Tahir'in eliyle Ahılkelekli Tatoz Ağa'dan gelen menteşeler 24 çift. 4 Manat, 40 Kapık.
İşbu defter parası Molla Tahir eliyle. 60 Kapık.	Göleli bir Kürt'den Sühareli Hacı Süleyman'ın eliyle alınan 1 adet koşad/goşat. 13 Manat.
Ahılkelek'de kendi elim ile aldım camlar 90 adet. 21 Manat, 50 Kapık.	Medrese için alınan 1 adet güğüm. 1 Manat, 50 Kapık.
Ahılkelek'de Tatoz Ağa'dan alınan 1 adet länba. 4 Manat, 50 Kapık.	Molla Tahir'den alınan 2 adet su küleği. 1 Manat, 20 Kapık.
Molla Derviş'den alınan 2 adet demir kürek. 70 Kapık.	Göle Kazası'nda Arpaşen Karyesi'nde Derviş Ağazade Mustafa Ağa'dan alınan 1 adet koşad/goşat. 15 Manat.
Arton'dan alınan 1 adet soba. 3 Manat, 50 Kapık.	Cami-i Şerif kapısının arka demiri Oruç Tahir Oğlu eliyle. 55 Kapık.

Sühare Karyesi'nde Arslan Ağa Ali Oğlu'na para murabahası Molla Tahir eliyle. 30 Manat.	Meredis Karyesi'nde Senem Oğlu Veli Ağa'ya para murabahası Ağa Dede Hacı Yahya Oğlu eliyle 129 Manat.
Hızarcı ustalara çay şeker parası. 1 Manat.	Molla Tahir getiren 33 poşet kireç. 33 Manat.
Değirmenli Köylü Hamid Dede oğlundan 40 aded odun. 140 Manat.	Ahılkelek şehrinden Tatos Ağa Mafakyani'den alınan kapı takımı saşere? (ساشره) bahası. 24 Manat, 99 Kapık.
Göle'de Arpaşen Karyesi'nde Haso Kalo Oğlu'na koşad/goşat kirası. 12 Manat.	Uğurlu Asker Ağa Oğlu getiren soba boruları 4 aded. 95 Kapık.
Yoro Haso Oğlu'ndan borç aldım, 345 Manat, Molla Tahir ve Abdullah Mehmed Ağa Oğlu huzurunda para mu'amelesi, Yoro'ya verdim. 230 Manat.	Molla Derviş'den alınan lânbaları asmak için tel demir. 1 Manat, 50 Kapık.
Uğurlu, getiren, lâmba sekileri 20 aded. 1 Manat.	Gülükam? Karyeli Hızarcı Vagoserteri Avetis Oğlu'na. 40 Manat.
Molla Mustafa Hacı İsmail Oğlu hızarcıya gidende Asker Abdullah Oğlu'na at kirası. 1 Manat, 50 Kuruş.	Değirmenli Köy'den odun getirmek için kira parası Oruç Kör Tahir Oğlu'na verdim. 20 Manat.
4 pot (پوت) ⁷⁶ yedi kervanke? mih/muh aldım 11 Manat, 70 Kapık.	Karakale Karyesi'nde Baba İskender Oğlu'ndan 1 koşad/goşat aldım. 25 Manat.
Soba ta'mir için Arkon'e verdim. 1 Manat.	(1 satır boş)
Cami-i Şerif için kadim Ahmed Ağa Oğlu, getiren, 1 aded soba. 5 Manat, 50 Kapık.	Abbas Ali Usta Oğlu'na hızar parası verdim. 9 Manat.
İsmail Ağa'dan aldım tahta. 9 Manat, 60 Kapık.	Nasif Ali Usta Oğlu'na at kirası verdim. 2 Manat.
Hasköy imamı Yusuf Efendi'ye para murabahası verdim. 38 Manat.	Kiriş Ağa'dan aldım menteşe ve işgap Frenki. 2 Manat.
Molla Derviş'den aldım mih/muh ve soba parasından kalan. 3 Manat, 55 Kapık.	Ahılkelek şehrinde Somuncu Oğlu Kiriş Ağa'dan aldığım boyağ parası. 56 Manat, 20 Kapık.
Molla Derviş'e verdim kira parası. 3 Manat.	Molla Derviş'den aldım 4 aded tahta. 4 Manat.
Molla Derviş'den aldım mih/muh. 6 Manat, 37 Kapık.	Molla Tahir, getiren, kapı bordjon? (بورڈون) 1 Manat, 20 Kapık.
Sühareli Himmet Mehmed Ağa Oğlu'na Eyüb Ağa'nın çongesini ⁷⁷ saklamaya verdim. 2 Manat.	Yoro Haso Oğlu'na para murabahası verdim. 40 Manat, 50 Kapık.
Def'a Yoro Haso Oğlu'na komşularım vermişler para murabahası. 90 Manat.	Sühareli Kayabeyzad Oğlundan aldım mih/muh. 70 Kapık.

⁷⁶ Nehirden karşıya geçmek için kullanılan küçük sal. (Parlatır 1371).

⁷⁷ Yüzülmüş deride kalan et parçalarını kazımaya yarayan demir aygıt.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=80185

Hayırdan aldım mih/muh. 20 Manat.	
--------------------------------------	--

Ek 2: Çıldır, Suhara Köyü Camii i'ne ait Osmanlıca masraf defterinin 5. sayfası çevirisi.

Sühara Karyesi'nde Asker Ağa Hacı İsmail Oğlu'nun gelini, 1 adet halı.	Karye-i mezburlu İbrahim Karaca Oğlu'nun hatunu, 1 adet elvan kilim.
Karye-i mezburlu Kerim Ağa Koca Ağa Oğlu'nun hatunu, 1 adet elvan kilim.	Erince Karyeli Cebrail Oğlu Hasan Ağa, 1 adet keçe.
Kenarbel Karyeli Adıgüzel Mehmed Ağa Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Zinzal Karyesi'nde Molla Abbas Osman Ağa Oğlu, 1 adet elvan kilim.
Karye-i mezburlu Mustafa Ağa Dede Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Karakale Karyeli Hacı Süleyman, 1 adet elvan kilim.
Karye-i mezburlu Ahmed Ağa'nın hatunu, 1 adet elvan kilim.	Karye-i mezburlu Sofu İskender, 1 adet elvan destar ⁷⁸ .
Sühara Karyesi'nde Kanber Oğlu Ahmed Ağa'nın kerimesi Telli Hatun, destar 1 adet elvan kilim.	Çamura Karyesi'nde Hamid Ağa Gürçi Ari? Oğlu, 2 adet keçe.
Tekziyan Hatun Gürcü Kızı, 1 adet elvan kilim.	Çala Karyesi'nde Molla İsa Ahmed Ağa Oğlu'nun hatunu, 1 zeyl.
Ağcakale Karyesi'nde Mersume Balakeş? Kurban Oğlu, 1 adet halı seccadesi.	(İşbu seccade Asker Ağa Hacı İsmail Oğlu'nun gelini halısıyla beraber verildi, bir yerine bir adet)
Zinzal Karyesi'nde İsmail Kara Süleyman Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Karakale Karyesi'nde İbrahim Çolak Oğlu, 1 adet halı seccadesi.
Sühara Karyeli Molla Polad Ahmed Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Rabat Karyesi'nde İsa Hoca, destar 1 adet elvan kilim, 1 zeyl.
Çamura Karyeli Kâmil Ali Ağa Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Canbaz-ı Süflâ Karyeli İsmail Salih Oğlu, 1 zeyl.
Karsip Karyesi'nde Kahraman Ağa Hacı Hacı İsmail Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Sühara Karyeli Mehmed? Oğlu, 1 adet elvan kilim.
Sühara Karyeli Merd Hasan Ağa Oğlu'nun hatunu, 1 adet elvan kilim.	Süharalı Emrah Süleyman Oğlu, 1 adet elvan kilim.
Kodamih Karyeli Hamid Hacı Oğlu, 1 adet elvan kilim.	Karakaleli Miyati'nin haremi Senem Hatun, 1 adet elvan kilim.
Erince Karyeli Cebrail Oğlu Ali Ağa'nın haremi Güzel Hanım, 1 zeyl.	Mahdümi Süleyman Ağa'nın haremi, 1 adet elvan kilim.
Rabat Karyeli Hacı Emin Ağa'nın haremi, 1 adet halı.	Mahdümi Molla İsmail'in haremi, 1 zeyl.
Karakale Karyeli merhum Abbas'ın hemşiresi, 1 adet elvan kilim.	Meredis Karyesi'nde Hamid Ağa Senem Oğlu Maral vermiş, 1 adet.

⁷⁸ M. Z. Pakalın, destar sözcüğünü "sarık" olarak tanımlamıştır. Bkz. (Pakalın 431) Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde destar terimi, sarık anlamı yanında "yünden dokunmuş, ince, küçük kilim" olarak da geçmektedir. Bkz.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori=veritbn&kelimesec=90284

Canbaz-1 Süflâ Karyeli Süleyman Hoca'nın validesi Nene Hoca, 1 aded elvan kilim.	Rabat Karyesi'nde Hacı Arslan Ağa'nın validesi Zöhre Nene, 1 zeyl.
Kürt Yoro Haso Oğlu'nun validesi, 1 aded elvan uzun Kürt kilimi.	Karsip Karyesi'nde Gül Mehmed Ağa Hacı İsmail Oğlu, 1 aded elvan kilim.
Başköy Karyesi'nde Hacı Mehmed Ağa'nın kerimesi Peri Hatun, 1 aded elvan kilim.	Kürt Abdullah 1 öküz çulu zeyl olarak, 1 zeyl.
Çala Karyesi'nde Şeyh Yahya Şeyh Nasif Oğlu halı seccade, 1 aded halı.	Sühare Karyesi'nde Mustafa Ağa'nın kerimesi Salatin Hatun, 1 zeyl.
Sühareli Hacı Hasan'ın haremi Peri Hatun, 1 zeyl.	Zinzal Karyesi'nde İskender'in haremi Dönan Hatun, 1 aded elvan kilim.
Canbaz-1 Süflâ Karyesi'nde Mehmed Süleyman Oğlu, 1 aded elvan kilim.	Havas? Karyesi'nde Mahmud Mehmed Oğlu, 1 aded elvan kilim.
Urta Karyesi'nde Ellez ⁷⁹ Salif Oğlu, bir küçük destar 1 elvan kilim.	Çayıs Karyesi'nde Sefer Ağa'nın gelini Tekziyan Hatun, 1 aded elvan kilim.
Urta Karyesi'nde Eyüb Oğlu Ağa'nın kızı Tekziyan hatun, 1 aded elvan kilim.	Erdemil Karyeli Mehmed Abdi Oğlu, 1 aded halı seccade.
Zinzal Karyesi'nde Osman Ağa'nın haremi Gül Hatun, 1 aded elvan kilim.	Canbaz-1 Süflâ Karyesi'nde Taşdan Ağa'nın haremi Elmas Hatun, 1 aded elvan kilim.
Dikân-ı Alyâ Karyesi'nde Mahmud kerimesi Hayrünisa, 1 aded elvan kilim.	Meyrem Karyeli Neccarkeşin? merhum hatunu Şehripirane, 1 ala kilim.
Zinzallı Murat Şah Ellez ⁸⁰ Oğlu 1 ala kilim	Zinzal Karyeli Kaya Mahmud Oğlu, 1 adet elvan kilim.
Çayıs Karyesi'nde Abdullah Ağa Süleyman Oğlu, 1 aded halı seccade.	Sühareli Makvad Asker Oğlu, 1 aded elvan kilim.
Zinzal Karyesi'nde Hasan Bali Kâzım Oğlu, 1 adet keçe seccade.	Erince Karyesi'nde Cebrail Oğlu Süleyman Ağa, 1 aded halı seccade.
Sühare Karyesi'nde Paşa Mümin Oğlu'nun validesi Tekziyan Hatun'un hayratı, 1 aded elvan kilim.	Karye-i mezburlu Ballı Baba kızı, destar 1 aded elvan kilim.
Zinzal Karyesi'nde Gül Hanım Hatun Mustafa kızı, 1 aded elvan kilim.	Çala Karyesi'nde Esad Molla Dede Oğlu, 1 aded elvan kilim.

⁷⁹ Ahıska dilinde bir kişi ismi.

⁸⁰ Terekemecede bir erkek ismi.